

Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi

Yrd. Doç.Dr. Hayrunnisa ALAN AKBIYIK*

Özet: Bu yazımızda ilk olarak Timur'un Toktamış üzerine yapdığı seferlere göz atacağız, ikinci olarak bu seferlerin ardından Altın Orda'nın durumu ile Ankara savaşından sonra Osmanlı Devleti'nin durumunu kıyaslayacağız. Altın Orda Hanlığı'nı Timur'un yıktığına dair yaygın görüşün gerçeği tam yansıtıp yansıtmadığı üzerinde duracağız. Sonuç olarak Altın Orda devletindeki hakimiyet anlayışı ve hanlar ile emirlerin durumlarına temas ederek Altın Orda'nın yıkılışı ile ilgili bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Timur, Toktamış, Altın Orda, Deşt-i Kıpçak, Han, Kabile

Timur'un Toktamış üzerine seferlerine geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi için kısaca Timur'un ortaya çıkışı ve faaliyetlerine bakmakta fayda var. Emîr Timur Güregen Çağatay Hanlığı'nın bakiyeleri üzerinde gücünü hissettirmiş ve devletini kurmuştur. Timur'un resmi tarihçisi Nizamüddin Şamî, eserinin başında durumu ana hatlarıyla özetlemiştir. O eserinde: Çağatay Han'ın babası Cengiz Han tarafından Türkistan hükümdarlığına tayin edildiğini ve onun yasaya olan bağlılığını belirttikten sonra Çağatay soyundan gelen bazı hanları zikretmiş ve 747 (1372-1374) senesinde Danişmendce Bayan Kuli padişahlık unvanını aldığı vakit Emîr Kazagan'ın da memleket işlerini idare etmeye başladığını belirterek emirlerin devlet idaresinde öne geçmelerine işaret etmiştir. Bu dönemde artık hanların gücü kalmamış güç boy beylerinin eline geçmişti. Keş ve civarı Timur ve Hacı Barlas'ın elinde idi. Hocend memleketi Emîr Bayezid'in, Belh ve bazı yerler Emîr Hüseyin'in idaresindeydi. Olcay Ba-

Abani İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Gölköy /BOLU

hayrun2001@yahoo.com

bilig ♦ Güz / 2003 ♦ sayı 27: 117-156

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

ga-i Sulduzî bazı yerlere sahipti, Şupurgan Muhammed Hâce-i Aparadinin eline geçmişti. Emîr Hızır bütün Yasavurları elde etmişti. Azıcık kuvvete sahip olanlar baş kaldırmışlardı. Sami'nin verdiği bu ifadelerdeki nisbe-lerden anlaşılacağı üzere adı geçen emirlerin her biri başka bir kabileden idi. Barlas, Sulduz, Aparadı vs. Bunların dışında Müellif açıkça memleketin gidişinde perişanlığın, karışıklığın ve yolsuzluğun çok olduğunu ifade etmektedir. İşte Emîr Timur, bu şekilde Çağatay Hanlığı tahtında güçlü bir han'ın olmadığı ve idarenin boy beylerinin yani emirlerin eline geçtiği bir dönemde bu mücadelelerde yer almış ve devletini kurma serüveni böyle başlamıştır (Şamî 1987:14-18).

Timur hem Maverâünnehirdeki emirler arası mücadelede hem de bu emirler ile Doğu Türkistan hakimleri arasındaki mücadelede bazen bir tarafın bazen öbür tarafın yanında yer aldı. Onun bu ilk faaliyetleri içinde, Tuğluk Timur'un Maverâünnehr'e gelişi ve ona bağlanması önemli bir olaydır. O dönemde Timur'un da mensubu bulunduğu Barlas kabilesinin lideri Emîr Hacı Barlas önce Tuğluk Timur'a bağlanmayı düşünmüştü de Tuğluk Timur'un, Emîr Bayezid'i yakalatması üzerine aynı akıbete uğramaktan endişe ettiği için Keş vilayetine gitti. Buradan kendine bağlı olan ahaliyle birlikte Ceyhun'u geçerek Horasan vilayetine ilerledi. Timur da Barlas kabilesinden olmasına rağmen, onlardan farklı bir yol izleyerek, Kerait Kabilesinden Emîr Hamid ile görüştü. Emîr Hamid, Tuğluk Timur'un önemli adamlarından biriydi. Timur, onun vasıtasıyla Tuğluk Timur'un huzuruna çıktı. Tuğluk Timur, ona Keş vilayetinin tümenini ve ordu oluşturması için yarlık (Özyetkin: 1996;73-74) verdi. Böylece Timur'un emrinde onbin kişi oldu. Tuğluk Timur Maverâünnehir'in idaresini oğlu İlyas Hoca'ya bıraktı. Emîr Timur da şehzadenin maiyyetinde görev aldı. Ancak İlyas Hocanın yanındaki emirlerin faaliyetlerinden rahatsız oldu ve onlarla birlikte hareket etmek yerine o dönemde Maverâünnehrin en güçlü emirlerinden biri olan Emîr Hüseyin'in yanına gitti. Timur ile Emîr Hüseyin bir süre birlikte hareket ettiler. Fakat sonunda haki-miyet mücadelesi yüzünden bu iki emîr bir birine rakip oldu. Emîr Hüseyin'in kız kardeşi Olcay Terken Ağa ile evli olan Timur bir süre sonra Emîr Hüseyin'le karşı karşıya geldi¹.

Emîr Davut, Emîr Sarbuga, Ernîr Cakü, Emîr Müeyyed, Emîr Hüseyin Bahadır, Emîr Seyfeddin, Abbas Bahadır, Emîr Akbuga, Emîr Elçi Bahadır, Şeyh Ah Bahadır, Devletşah Bahşi-i Uygur hepsi beraber Emîr Hüseyin'e karşı tavır aldılar². Bu mücadele Timur'un kariyerinde bir dönüm noktasıdır. Zira Emîr Timur, emirlerle meşveret yaparak Suyurgatmış Han'ı padişahlık tahtına oturttu (Şamî:69). Kaynağımız bu hadiseden sonra Timur hakkında "yosun ve yasak kaidelerinin ve usulünün yeniden konmasını emretti ve tekrar ordu teçhiz ederek azametle Emîr Hüseyin'e karşı yürüdü", demektedir. Neticede Emîr Hüseyin, yakalandı ve Emîr Keyhüsrev Huttelani'nin kardeşini öldürmek suçundan kısas uygulandı³. Timur, Emîr Hüseyin'i ortadan kaldırarak bütün Maveräünnehr'e hakim olmuş oldu. Bu başarısı sonunda ayrıca Emîr Hüseyin'in haremindedir bulunan Kazan Sultan Han'ın kızı Saray Mülk Hanım ile evlendi. Böylece Cengiz sülalesine damat olmuştur. Bunlardan başka Ulus Ağa bt. Sulduz, İslam Ağa bt. Yasavuri, Tugay Terken Hatun ile de evlendi⁴. Timur bu mücadele esnasında ele geçirilen Belh kalesinin hisarını yıktırdı. Galibiyetten sonra Ceyhun nehri üzerinde bir köprü kurdurdu ve Keş'den geçerek Semerkand'a geldi. Semerkand'a ulaştığında buranın imarı için kale, hisar ve saraylar yapılmasını emretti. Artık Emîr Timur Maveräünnehr'deki en güçlü kişiydi ve Semerkand onun merkezi oldu (1370).

Maveräünnehr'de hakimiyetini kurduktan sonra Emîr Timur'un 1371 de Moğollar üzerine sefere çıktığını görüyoruz (Şamî:76). Bunun arkasından kendisine muhalefet eden Zinde Haşem, Emîr Musa gibi bazı emirlerle uğraşmış ve onları bertaraf etmiştir (Yezdî: 142b-145b). Harezmi bölgesi şüphesiz Maveräünnehr'e hakim olan bir liderin kayıtsız kalamayacağı bir bölgedir. Nitekim Timur da han bazını (han oyunu: emirlerin kukla han tayin ederek idareyi ele almaları) oynayan bir emîr olarak Suyurgatmış Han'ı tahta çıkardıktan sonra Çağatay hanedanı adına hareket etme imkanı bulmuştu. Yezdî'nin ifadesine göre, Timur memleketi muhaliflerden temizledikten sonra Çağatay Ulusu'nun tertip ve düzeniyle uğraşmıştı. Beş-alü yıldır Kongurat Oymağından Tengüdey'in oğullarının elinde (Yezdî: 146a) olan Harezmi bölgesinin önemli şehirleri Kat ve Hive ile ilgilendi. Buraları kontrol eden Hüseyin Sofî'ye elçi göndererek bu iki memleketin Çağatay Han'a ait olduğunu belirtti ve bu yüzden burayı "pa-

dişahın divanının tasarrufuna" bırakmasını istedi. Hüseyin Sofi vilayeti kılıçla aldığını ve elinden yine kılıçla alınabileceğini bildirdi. Bunun üzerine Timur bölgeye asker sevk etti. Kat'ı ele geçirdi ve etrafı yağmaladı. Harezmi de kuşattı. Bu arada Hüseyin Sofi'nin kuşatma altında öldüğü ve yerine kardeşi Yusuf Sofi'nin geçtiği haberi gelince barış sağlandı. Özbek Han soyundan olan ve Hanzade diye meşhur olan Süyün Bek Hanım ile Timur'un büyük oğlu Cihangir'in evlendirilmeleri kararlaştırıldı (Yezdi:148b). Timur 774 /1373⁵ yılında tekrar Harezmi üzerine yürüdü. Seferin sebebi Yusuf Sofi'nin sözünde durmaması ve Kat vilayetine asker sevk etmesiydi. Timur'un Harezmi'e yürüdüğünü öğrenince telaşlanan Yusuf Sofi barış yolları aramış ve neticede Hanzade'nin bir an önce gönderilmesini kabul ederek düğün hazırlıklarına başlamıştı. Gelin adayının çeyizi olarak her türden o kadar zarif eşya, kıymetli mallar, türlü türlü cinsten altın ve gümüş ve murassa cevahir vesaire hazırlanmıştı ki Yezdi'ye göre akıl almayacak ölçüde idi. Seferin ertesi yıl Timur'un gönderdiği bir grup emir gelini Harezmi'de almış ve Kat'a kadar kendilerini karşılamaya çıkanlarla birlikte Semerkand'a gelmişlerdi. Memleketin ekâbir ve ayanından oluşan bir mecliste, mübarek bir saatte nikah kıyılmış ve büyük bir düğün yapılmıştı (Şamî:81-82). Bu evlilik ile Timur kendisinden sonra oğlunu da Cengiz soyundan bir hanımla evlendirmek suretiyle hanedana damat etmiş oldu. Bu görkemli düğünden sonra Timur'un Moğollar ya da Yezdi'nin ifadesiyle, Çete üzerine bir sefere çıktığını ve Duğlat oymağı Ederi Kamerüddın üzerine asker sevk ettiğini görüyoruz⁶. 778/ 1376 yılında Timur üçüncü kez Harezmi'e yürüdü ancak o Harezmi'e yönelince Kamerüddın üzerine gönderdiği emirler; Sarı Boğa, Adilşah, Hitay Bahadır ve Elçi Boğa arasında problem çıktı. Adilşah, Sarı Boğa ile anlaştı ve Hitay Bahadır ile Elçi Boğa'yı yakaladıktan, Kıpçak ve Celayir kavmi askerlerini toplayarak Semerkand kalesini kuşattı (Yezdi:154b). Bu haber Timur'a ulaşınca oğlu Cihangir'i gönderdi. Cihangir Buhara'ya ulaşı. Neticede Timur'a isyan eden emirler Özbek vilayetine kaçıp Urus Han'a sığındılarsa da Emir Adilşah, Urus Han'a karşı hareket edince orada da tutunamayarak Kamerüddın'e sığındılar. Kamerüddın Endican'ı yağmaladı. Emîrzade Ömer Şeyh durumu Timur'a bildirdi. Timur, Kamerüddın üzerine asker sevk etti isede, bu Duğlat kabilesi Ederini ele geçiremedi. Timur, Semerkand'a döndükten sonra ertesi yıl Timur'un askerleri Issık

Göl'e kadar ilerleyip Kamerüddîn ile savaşıp döndüler (Yezdî :157b; Şamî: 86-88).

Toktamış'ın Timur'a sığınması ve Han olması

Timur, Koçkar mevkiinde iken, Toktamış Oğlan'ın Urus Handan korkarak kendisine sığınmak istediğini öğrendi. Emir Tuman Timur Özbek'i onu karşılaması için gönderdi. Kendisi de Uynagu yolundan Özkend'e geldi. Buradan Semerkand'a ulaşı. Emîr Tuman Timur, Toktamış'ı getirdi. Emirler ve erkân-ı devlet onu Timur'a ulaştırdılar. Timur, Toktamış'ı gayet iyi karşıladı, " Bir padişahın padişahzadeye nasıl davranması gerekirse" öyle davrandı⁷. Toktamış için şenlikler tertip etmiş ona alün, mal, kumaş, at, katür, çadır, otağ, kös ve alem, hizmetçiler ve uşaklar vermişti (Yezdî: 157b). Bunlar aslında saltanat mücadelesine atılabilmesi için Toktamış'a gereken malzemeler idi. Otrar ve Savran vilayetlerini de Toktamış'a verdi. Ancak buralarda hakimiyet Urus Han'da idi (Şamî:89). Böylece Toktamış Oğlan, Emîr Timur'un yardımı ile Altın Orda Hanlığı'na geçebilmek için mücadeleye başladı. O, Alün Orda'ya bu ilk dönüşünde Urus Han'ın oğlu Kutluk Boğa'nın idaresindeki bir ordu ile mücadele etmek zorunda kaldı. Kutluk Boğa ise bu savaş esnasında aldığı bir ok yarası yüzünden öldü. Bunun üzerine Kutluk Boğa'nın adamları galeyana geldiler ve Toktamış'ın ilini yağmaladılar. Mücadeleyi kaybeden Toktamış yine Timur'a sığındı. Timur onu yine iyi karşılamış ve ihtiyaçlarını gidermişti. Timur'dan sağladığı yeni destek sayesinde Alün Orda'ya ikinci kez dönen Toktamış bu kez Urus Han'ın bir diğer oğlu Toktakiya ve Cuci soyundan birkaç şehzade ve muteber emirlerden oluşan bir ordu ile savaştı ve yine yenildi (Yezdî : 158 a). Bu defa Toktamış bin bir zahmetle kaçabildi. Toktamış savaşta yenilince kaçarken Sirderya'yı yüzerek geçmek zorunda kalmış, onu takip eden Toktakiya'nın adamlarından Kazançi Bahadır'ın atığı bir ok ile yaralanmış. Timur, Emîr İdüğü Barlas'ı, Toktamış'a nasihat etmesi ve saltanat davasından vazgeçmemesi konusunda cesaretlendirmesi için göndermişti. Bu Emîr, Toktamış'ı bitkin ve yaralı bir halde buldu, Buhara'ya Timur'un yanına getirdi. Timur bu üçüncü sığınmasında da Toktamış'a iyi davranmış, Yezdî'nin ifadesine göre padişahlara yaraşan merhametini tekrarlamıştı. Timur bir kere daha

ona gereken şeyleri verdi. Bu esnada Cuci Ulusu emirlerinden ve Mangıt oymağından Ediğe, Urus Han'dan kaçıp Timur'a sığındı. Öte yandan Urus Han'ın asker toplayıp Timur'a karşı harekete geçtiği haberi ve arkasından Urus Han'ın elçileri Timur'a ulaşu. Elçilerin getirdiği mesaj özetle "Toktamış oğlumu öldürdü ve kaçu sizin vilayetinize geldi. Bizim düşmanımızı veriniz, yoksa cenk yerini tayin edin" şeklinde idi. Timur'un cevabı; kendisine sığınan birini geri veremeyeceği, gerekirse savaşa hazır olduğu şeklinde oldu. Urus Han'ın elçileri olan Tovlu Can ve Köpek Mangut'u gönderdikten sonra Timur ordusunu topladı (Yezdîl58a-b; Samı: 90). Semerkand'ın korunmasını Emîr Cakü'ye bıraktıktan sonra harekete geçti, Otrar'a geldi, burada konakladı. Urus Han'da aynı şekilde Suğnak'a gelip burada kondu. Bu esnada hava birden bire soğumuş, kar ve soğuk yüzünden taraflar hareket edemedi. Üç ayı iki ordu karşılıklı bekleyerek geçirdi. Bir, iki öncü ve istihbarat amaçlı çalışan grupların karşılaşmalarından sonra taraflar memleketlerine döndüler. Timurlu kaynakları bu olayın hemen arkasından Urus Han'ın vefat haberinin ulaşmasından söz ederler. Ancak orduların memleketlerine dönüşünde bu olayın etkili olduğunu düşünmemizi gerektirecek bir bilgi yok. Yezdî, Timur'un Urus Han üzerine yürümeyi kararlaştırdığı ve Toktamış Oğlan'ı gaçerçi/ kılavuz (Aka: 1994; 189) olarak gönderdiğini, on beş gün yol aldıktan sonra düşmanla karşılaştığını, deve, koyun ve esir ele geçirdiklerini belirtir. Urus Han'ın ölüm (779/ 1377-1378) haberinin gelmesi üzerine, Timur bu yeni durumu Toktamış Oğlan'ı tekrar Altın Orda'ya göndermek için iyi bir fırsat olarak görmüş olmalı ki onu dördüncü defa Deşt-i kıpçak ve Cuci ulusu'nun tamamına hakim olması için gönderdi. Kendisi ise Semerkand'a döndü. Urus Han'ın yerine oğlu Toktakıya geçti⁸. Toktakıya'dan sonra, hanlık tahtına oturan Timur Mehk, Toktamış ile mücadele etti. Toktamış bir kez daha yenildi. Timur'un kendisine hediye ettiği cins bir at sayesinde canını kurtardı ve tekrar Timur'un yanına geldi. Timur yine onu iyi karşıladı ve ihtiyaçlarını giderdi. Timur, Urus Han'ın oğlu Timur Melik Oğlan'ın eğlence ve meclis ile vakit geçirdiğini, memlekette hoşnutsuzluk olduğunu öğrendi. (Bu haberi getiren Örük Timur adında bir şahısü. O ilk sığındığı sırada Toktamış'ın yanındaydı, daha sonra bir muharebede Urus Han'a esir düştü ve kaçarak tekrar Timur'un yanına geldi). Bu son bilgi üzerine Emîr Timur, Toktamış'a beşinci kez gerekli malzemeyi sağladı.

Ayrıca, Tuman Timur Özbek, Bahti Hocaoğlu, Örük Timur, Gıyaseddin Tarhan, Yenki Kavçin gibi büyük emirleri Toktamış'a destek olmak üzere Suğnak'a gönderdi. Bu emirler, Toktamış'ı Suğnak'ta tahta çıkardılar⁹. Timur Melik bu arada Karatal'da kışlakta idi. Toktamış, Timur Melik ile yaptığı muharebeyi kazanarak Altın Orda tahtı için gereken ilk başarıyı nihayet elde etmiş oldu. Bu galibiyetini elçisi Urus Hoca vasıtasıyla Timur'a bildirdi. Timur, bu elçiye özel hediyeler vermiş, ayrıca hil'at, kemer vererek tekrar göndermişti. Toktamış kışı Suğnak'ta geçirmiş ve asker toplayarak Altın Orda'nın tamamına hakim olmak için harekete geçmişti (Yezdi :161b; Şamî: 92-93).

Toktamış, Suğnak'ta hanlığını ilan ve para darp ettirdi (1379). Ertesi yılı hazırlıklar yaparak geçirdi. Urus Han'ın oğulları karşısında nihayet başarı kazandı ve Doğu Deşt-i Kıpçak'a hakim oldu. Bütün Cuci Ulusuna hakim olabilmesi için Baü Deşt-i Kıpçak'a da hakim olması gerekiyordu. Bunun içinde han kadar kuvvetli Emir Kıyat¹⁰ Mamay ile mücadele etmek zorunda idi. Emir Kıyat Mamay, Berdi Bek Han (1357-1359) zamanında Sağ Kol beylerinin başbuğu idi ve Baü Deşt-i Kıpçak'taki en güçlü emir idi. Cani Bek Han'ın (1340-1357) kızı Sulu-Haniş Hatun ile evli olan Emir Mamay 1359 dan itibaren Cuci ulusu'nun baü kanadında tam olarak hakimdi. Rus kaynaklarında sahip olduğu kudret dolayısıyla han olmadığı halde Han Mamay olarak anılan bu emiri yenmek Toktamış için kolay görünmüyordu. Ancak Toktamış'a talihi gülmüştü. Zira Mamay, Toktamış ile karşı karşıya gelmeden bir süre önce, Rus knezleri ile her iki tarafta büyük kayıplar verdiren bir mücadelede yenildi. Don Irmağının yukarı havzasında Kulikova mevkiinde Moskova Büyük knezi Dimiüi İvanoviç (1359-1389)'in başkanlığında birleşen Rus kuvvetlerine Mamay'in yenilmiş olması hem Toktamış hem de Ruslar için önemli idi. Bu savaş ile Ruslar Altın Orda karşısında yüz elli yıldır ilk kez bir başarı elde etmiş oluyorlardı. Ruslar, Dimirtri İvanoviç'e bu başarısı nedeniyle Donskoy lakabını verdiler (Kafalı 1976: 102-103). Muharebeden sonra Kırım'a dönen Mamay Ruslar üzerine yeni bir sefer düzenlemek amacıyla asker topladı. Ancak Toktamış'ın kendi üzerine gelmekte olduğunu öğrendi. Altın Orda'nın iki ordusu; biri han'ın diğeri emîr'in komutasında olmak üzere 1380 de Don nehrine dökülen Kalka ırmağı boyunda karşılaştılar. Tokta-

mış galip geldi. Mamay, Kırım'da Kefe şehrindeki Ceneviz kolonisine sığınmıştı; ancak yanındaki hazinesini ele geçirmek için Cenevizliler Mamay'ı kati ettiler¹¹. Kalka galibiyeti hem Toktamış hem de Alün Orda için gerçekten önemli oldu. Zira bu olayla Toktamış, Altın Orda'nın tamamına hakim oldu. Böylece Toktamış'ın şahsında Cuci Ulusunda 20 yıldır devam eden karmaşa sona ermiş olduğu gibi, bir emîr karşısında Cengiz neslinden bir Han galip gelmiş oluyordu. Toktamış bu olaydan sonra Saray, Saraycık, Hacı Tarhan (Astarhan) ve Kırım'da hakimiyetini gösteren 782 (1380) tarihli paralar darp ettirmişti (Kafalı 1976 :104).

Toktamış Han bu zaferden sonra Litvanya knezi Yageloya, Moskova knezi Dimitri ve diğer knezlere Mamay'ı yendiğine dair haber gönderdi. Knezler Toktamış'ın yanına gelmediler, ancak hediyeler ve elçi gönderdiler. Ruslar bağlılıklarını ifade ettilerse de Alün Orda'ya karşı eski görevlerini yerine getireceklerine dair Toktamış Han'da bir şüphe uyanmıştı. Moskova'ya gönderdiği elçinin Nijniy-Novgorod'a kadar gidebilmesi ve elçilik misyonunu yapamaması üzerine Moskova'ya hakimiyetini kabul ettirmek için bir sefer düzenlemesi gerektiğini anladı. Sefer hazırlıklarından sonra hafif süvari ile Bulgar'ı ele geçirdi. Sefer haberi Moskova'ya ulaşmasın diye bütün gemilere el koyup, tüccarları esir etti (Vernadsky :169). Riezan Knezi Oleg ve Suzdal-Nije-gorod knezi Dimitri, Toktamış ile işbirliği yapdı. Suzdal knezi iki oğlunu gönderdi, Oleg de rehberlik etmeyi kabul etti. Moskova knezi Dimitri Donskoy, şehrin ileri gelenlerinin teslim olma fikrini reddetti, Moskova şehrinin surlarına ve sahip oldukları silahlara güveniyordu. Bu avantajları nedeniyle, daha önce Moskova'yı kuşatan Litvanya knezi de kenti alamamıştı. Dimitri şehrin şimdi de alınamayacağını düşünüyordu. Dimitri asker toplama bahanesiyle Kostroma'ya gitti. Onun şehirden ayrılmasıyla şehirde karışıklık başladı. Kentteki alt tabaka zenginlere saldırdı ve şehrin idaresini ele geçirdi. Şehirde idareyi ele geçirenler Dimitri'nin eşini ve metropoliti serbest bırakıp savunmaya geçtiler. Toktamış'ın ordusu 23 Ağustos 1382 de Moskova'ya yaklaştı ve şehri kuşatdı. Rus kaynaklarına göre bu sırada şehirde iki grup insan vardı. Bir grup dua edip ölüme hazırlanırken diğerleri de zenginlerin mallarını yağmalayıp içki içiyordu (Vernadsky:271). 26 Ağustos'ta üç günlük bir kuşatmadan sonra Toktamış'ın askerleri şehre girdi. Şehirler-

deki devlet hazinesi yağmalandı. Yağmadan sonra Alün Orda çekilmiş, şehre dönen Dimitri 80 cesede bir ruble ödemek suretiyle yirmidörtbin ceset gömdürmüştü. Moskova'nın Toktamış tarafından yağmalanma haberi Tver knezine ulaşınca knez Toktamış'a elçi ve kıymetli hediyeler gönderdi. 1383'te bütün knezler Toktamış'a gelip yarlık aldılar. Moskova knezi Dimitri oğlu Vasili'yi göndermişti. Toktamış Han, knezler arasında denge politikası gütmüş ve güçlü bir knezliğin ortaya çıkmasına engel olmuştu. Knezler arası mücadelede Tver yerine Moskova'yı destekledi. Vladimir şehrini Moskova'ya verdi (Vernadsky: 272-273).

Timur- Toktamış Mücadelesi

Toktamış Han böylece hem Alün Orda'ya hakim olmuş, hem de Alün Orda'nın nüfuz sahasında olan knezliklere üstünlüğünü kabul ettirmişti. Geriye Altın Orda'nın ilgi sahasında olan Azerbaycan ile Harezm bölgeleri kalıyordu. Bunlardan Azerbaycan için Toktamış Han'dan çok önceleri İlhanlılar ile Altın Orda Hanları mücadele etmişlerdi. Altın Orda Han'ı Canibek Han (ö. 1357), İlhanlılar'ın yıkılışından sonra ortaya çıkan tevaifi mülükdan Çobanoğullarından Melik Eşref (1344-1356)'i yenerek Azerbaycan'ı Alün Orda'ya bağladı. Berdi Bek Han (1357-1360) zamanında ise yine İlhanlı bakiyesi olan Celayirliler (1358-1411)¹², Azerbaycan'da hakimiyeti ele geçirmişlerdi. Öte yandan zaman içinde İran'da durum değişmiş Çağatay ve İlhanlılar'ın yerini Timur almıştı. O da bu bölge ile ilgilenerek 1384'te Azerbaycan'a yöneldi. Bu esnada Sultaniye'de bulunan Sultan Ahmed Celayirî, Timur karşısında duramayacağını anlayarak Bağdat'a çekildi. Emîr Timur, Sultaniye'ye gelerek şehri ve kaleyi ele geçirdi. Şiraz'dan getirdiği Sanı Adil'e suyurgaller ve inamlarda bulundu. Bu arada Sultaniye ve Tebriz'i ona verdi. Böylece buralar Timur'un eline geçmiş oldu. Timur bu seferinin sonunda Semerkand'a dönmüş, yazı Semerkand'da kışı da Aksaray'da geçirmişti (Şamî: 117).

Bu arada Toktamış Han, Sami'nin ifadesiyle ekserisi kafir olmak üzere dokuz tümen'e yakın asker toplamış, Tebriz'e göz dikerek kış mevsiminde gelip memleketin etrafını ele geçirmişti. Şehirdekiler şehrin eüafını tahkim ettilerse de ancak bir hafta dayanabildiler. Toktamış'ın askerleri şehre girdi ve on günde memlekette toplanmış, mal, kıymetli eşya ve za-

hirenden ne buldularsa yağma ettiler. Şamî, Timur'un bundan üzüntü duyduğunu belirterek "ileride zıkr edileceği gibi Emîr Timur bunların yaptıkları fenalıkların cezasını vermiştir, bu zulüm ve haksızlıkların şemetiyle onların saltanat ve memleketi sarsılmış ve paidar olmamıştır" demektedir. Bu ifade ile müverrih Timur'un, Toktamış üzerine seferlerinin nedenine işaret etmektedir. Tebriz bir müddet harap kaldıktan sonra Timur'un himayesiyle yine tamir edilmiş ve halk yerlerine kavuşmuştu (Şamî: 118).

Altın Orda Hanları'nın nüfuz mücadelesi içinde oldukları diğer bölge ise Harezmi bölgesiydi. Daha önceleri Altın Orda Hanları ile Çağatay Hanları arasında da mesele olan Harezmi bölgesi şimdi Toktamış Han ile Emîr Timur arasındaki ikinci mücadele alanı durumundaydı. Bu dönemde, Harezmi'de etkili olan boy Kongrat'lar idi. Bunlar Altın Orda'ya yakın bir boy idi ve Altın Orda Hanedanı'nın dünür kabilesiydiler. Toktamış Han'ın annesi de bu kabiledendi (Abdülgaffar Kırımî :65). Bu boyun idaresinde olan Harezmi bölgesine Timur birincisi 1371 ve sonuncusu 1379 yılında olmak üzere dört sefer düzenledi ve nihayet Sofî ailesine boyun eğdirdiyse de kendine bağlamış olmadı. Yusuf Sofî'nin ölümünden sonra yerine geçen Süleyman Sofî de Timur'dan ziyade Toktamış'ın yanında yer aldı. Timur'un bölgeye yönelmesi üzerine kaçıp Toktamış'a sığındı. Toktamış'ın büyük emirlerinden olan Ah Bey de yine bu Kongrat kabilesine mensuptu. Anlaşılan Toktamış'ın Altın Orda'da başarılı olmasından hemen sonra bu boy ve liderleri Sofî ailesi yine Altın Orda'ya meyi etmişlerdi. Timur'un İran'da meşgul olmasından faydalanan Toktamış 783 (1381-1382) tarihinde para bastırdı. Timur'dan tepki gelmemesi ve Moskova galibiyetinin de verdiği cesaretle 785 (1383-1384) de Harezmi'de ikinci kez para bastırdı (Kafalı 1976:105). Toktamış 788 (1386) da yine Harezmi'de para darp ettirmişti¹³.

Timur ile Toktamış arasında hakimiyet mücadelesine sahne olan bu bölgeler yani Azerbaycan ve Harezmi bölgeleri aslında tarih boyunca Deşt-i Kıpçak'a hakim olan güçler ile İran ve Maverâünnehr'e hakim olan devletler arasında her zaman ihtilafli bölgeler olmuşlardır. Zira bu iki bölge kuzey ülkelerinin güney ülkeleri ile veya sıcak iklim kuşağı ile bağlantısının yapıldığı yerler idi. Asya'nın ürünleri Harezmi üzerinden kuzeye pazarlanırken Akdeniz ve İran bölgeleri ile Kuzey ülkelerinin bağlantısı ise

kara yolundan Kafkaslar'dan deniz yoluyla ise Karadeniz limanlarından sağlanıyordu¹⁴. Hazar Kağanlığı'nın Kafkaslar'da Müslümanlarla yaptıkları mücadeleyi¹⁵, Anadolu Selçuklu hükümdarı Alaaddin Keykubad'ın Suğdak seferini (Uyumaz 2003;34-38) Altın Orda Hanlığı ile İlhanlılar ve Çağatay Hanlığı arasındaki çekişmeyi, Osmanlı Hükümdarı Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethini takiben Kırım'la ilgilenmesini¹⁶, Ruslar'ın Kazan'ı ele geçirdikten sonra süratle Hazar'a inmeleri ve bir taraftan Hazar havzasına bir taraftan Kırım'a nüfuz etmeye çalışmalarını¹⁷ bu jeopolitik durumun birer uzantısı olarak yorumlamak mümkündür. Timur ve Toktamış'ı bu jeopolitik yapıdan soyutlamak ve bunun dışında hareket etmelerini beklemek pek sağlıklı olmasa gerektir.

Toktamış'ın Timur'un ülkesine akınlarda bulunması, daha önce kendisine yapılan yardımları unutmaması, Timur için yazılan *Zafernâmeler'âe* anlatılmakta ve Toktamış'ın tavrı ihanet olarak nitelenmektedir. Buna neden olarak da Toktamış'ın etrafındaki beylerin yanlış yönlendirmesi gösterilmektedir. Ah Bey Kongrat, Arung Timur, Akbuka-i Beririn gibi Cuci Ulusunun önde gelen emirleri Toktamış'ın yanında idiler ve onun üzerinde tesirleri vardı. Bunlar Toktamış'a, Timur'a karşı hareket etmemesi konusunda tavsiyelerde bulunuyorlardı. Ancak bu emirlerden Akbuka ile Arung Timur'un ölümünden sonra durum değişti. Ali Bek Kongrat, Kazancı ve Mangıt kabilesinden Tulbe gibi emirler Toktamış'ın yakını idi. Yezdi'ye göre, Toktamış bunların telkiniyle doğru yoldan ayrılmış ve isyan etmiş, Timur'a düşman olmuştu. Toktamış'ın etrafındakiler onun Cuci Ulusunun han'ı olduğunu Timur'un ise devlete kılıç gücü ile ulaştığını söylüyorlardı¹⁸. Bu durumda devrin geçerli hakimiyet anlayışına göre Toktamış, Cengiz neslinden geldiği için han olma hakkına sahipti ve bu yönü ile Timur'dan üstün idi. Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız bölgelerin jeopolitik durumuna, o dönemdeki politik anlayışı da ilave edersek, Timur ile Toktamış'ın karşı karşıya gelmesi aslında kaçınılmazdı. Kısaca ifade edersek, bu mücadelenin nedenlerini sadece Toktamış'ın ihaneti diye görmek, tam olarak durumu açıklamaya yetmez. Timur ise hakimiyeti bileğinin gücü ile elde etmiş, fiili hakim idi. Toktamış'ı hanzade olduğunu ve Timur'dan üstün olduğunu söyleyerek kışkırtanlar olduğu gibi Timur'u da Deşt-i Kıpçak'ı ele geçirmesi için teşvik edenler olduğu anlaşılır.

lıyor. İbn-i Arabşah'ın (61) verdiği bilgiye göre Emîr Ediğe, Toktamış'ın sol kol emîrî'l- ümerâsıydı. Ancak Toktamış'la arası bozulmuş, bir mecliste Toktamış'ın kendisine iyi niyet beslemediğini anlayarak, kaçmış ve Timur'a sığınmıştı. Timur'a Deşt-i Kıpçak'ta engel teşkil edecek kaleler ve askerlerine karşı koyacak gücün olmadığını, hazine ve davarın bol olduğunu belirterek, burayı ele geçirmesi için teşvik ediyordu. Yine Arapşah, Timur'un Toktamış üzerine Edigü'nün yönlendirmesi ile gittiğini vurgulamaktadır (Arapşah, 65). Görüldüğü gibi tarafları karşı karşıya getiren çeşitli nedenler oluşmuş durumdaydı.

tik Karşılaşma

789 (1387) yılında Timur, Berda'ya yöneldiği sırada Toktamış'ın askerlerini Derbend yolundan gönderdiğini öğrendi (Yezdî 183a). Toktamış'ın askerleri Kür nehri tarafında görününce, Timur bunlara karşı Şeyh Ah Bahadır, Eygü Timur ve Osman Abbas idaresinde bir grup askeri Kür Irmağını geçip, durumu incelemeleri, ancak savaşa girmemelerini emrederek gönderdi. Bu grubun arkasından da Mirza Miranşah ve Emîr Hacı Seyfeddîn idaresinde bir miktar asker gönderdi. Önden gidenler Kür nehrini geçince Toktamış'ın askerleri ile karşılaştılar ve savaşmayıp geri döndüler. Toktamış'ın askerleri onların arkasından gelince taraflar arasında savaş başladı ve Miranşah'ın idaresindeki grubun yetişmesiyle Toktamış'ın askerleri yenilerek çekilmek zorunda kaldı. Miranşah idaresindeki askerler, Toktamış'ın askerlerini Derbend yakınına kadar takip ettiler ve çoğunu esir ettiler. Miranşah ele geçirilen esirleri Timur'un yanına gönderdi. Timur barış isteğinin göstergesi olarak bu esirleri serbest bıraktı. Timurlu tarihçisi Yezdî, Timur ile Toktamış arasında baba-oğul hukuku olduğunu ifade ile Timur'un nasihat yollu mesaj gönderdiğini yazar. Timur bu mesajında Toktamış'a aralarında baba-oğul hakkı olduğundan bahisle neden böyle yakışsız bir harekette bulunduğunu, niçin askerini göndererek gereksiz yere müslümanları telef ettiğini sorar ve bundan sonra bu tür uygunsuz şeylerden çekinmesini, sözüne sadık kalmasını istediğini belirtir (Yezdî: 184a-b). Anlaşılan Timur bu mesajı ile istediği sonucu elde edemedi. Zira bu defa Maveraünnehir'de benzer bir durum yaşandı. Timur, Şiraz ve Fars memleketlerini ele geçirmekle meşgulken, 789 (1387) yılın-

da Toktamış büyük miktarda askeri Maveräünnehir'e gönderdi. Barak Oğlan, İlgamış Oğlan, İsa Bek ve Satkın Bahadır başta olmak üzere diğer bazı emİrlar Suğnak'tan geçip Sabran'a ulaştılar ve burayı kuşattılar. Sabran'ın muhafazasından sorumlu olan Timur Hoca-i Akbuka başarılı şekilde onlara karşı koydu. Toktamış'ın askerleri burayı ele geğiremeyeceklerini anlayınca kuşatmadan vazgeğip başka bir yere yÖneldiler. Timur'un oğlu Emİrzade Ömer şeyh bu esnada Endicanda idi. O topladığı askerlerle Seyhun'u geçerek Toktamış'ın askerlerine karşı koymaya çalışu. Ot-rar'a beş fersah mesafede Toktamış'ın askerleri ile Ömer şeyh'in askerleri karşılaştı ancak Ömer şeyh yenildi. Dağılan askeri toplayarak Endican'a yÖneldi (Yezdi:192a). Bu arada Moğolların isyan ettikleri, Taşkent ve Sayram'a gelip etrafı yağmaladıkları haberi geldi. Emİr Hacı Bey-i İrkinut'un kardeşi İnkatura idaresindeki bu akınlara karşı koymak için Emİrzade Ömer şeyh harekete geçti. Ahsiket'te bunlarla karşılaştıktan sonra Endican hisarına girdi. Bu arada Toktamış'ın askerleri Maveräünnehr'e girdiler. Emİr Süleymanřah, Emİr Abbas ve koşun emirlerinden Timurtař, Berat Hoca ve Sevinç Timur ve diğerleri Toktamış'ın askerlerine karşı koyamadı ve Semerkand'a çekilip şehrin muhafazası ile meşgul oldular. Harezmi yolundan gelen Toktamış'ın askerlerinden bir grupta Buhara'ya ulaştı ve şehri kuşattılar. Tugay Buga-i Barlas ile İtilmiş Kavçin Buhara kalesini tahkim ederek müdafaa ettiler ve bunda başarılı oldular. Kaleleri ele geğiremedilerse de Toktamış'ın askerleri bütün Maveräünnehr'i yağmaladılar. Bu haber Timur şiraz'da iken kendisine ulaştı. O hemen Emİr Osman Abbas'ı Semerkand'a gönderdi. Kendisinde şiraz, İsfahan, Kirman'ın idaresine adamlar tayin ettikten sonra 790 Muharreminde (Ocak 1388) Semerkand'a yÖneldi (Yezdi 193a). Timur'un Maveräünnehr'e gelişi üzerine Toktamış'ın adamlarının bir kısmı Harezmi'e gittiler ve bir kısmı da Deşt-i Kıpçak'a yÖneldi. Timur, Semerkand'a geldi. Hudadad Hüseyinİ, şeyh Ah Bahadır, Ömer Taban ve diğer bazı emİrleri, Toktamış'ın adamlarının arkasından gönderdi. Öte yandan Toktamış'ın askerleri karşısında başarısız olanlar hakkında soruşturma yapıu (Yezdi 193b).

Bütün bu gelişmeler artık tarafların savaşmalarını adeta kaçınılmaz hale getirdi. Ancak her iki taraf bir birinin gücü hakkında bilgi sahibi idi. Do-

layısıyla böyle bir mücadeleden önce durumlarını kuvvetlendirmek ve en uygun zamanı belirlemek gerekiyordu. Bunun için Timur, Toktamış üzerine yürümeden önce Harezm'e yürüdü. 790 (1388) de beşinci kez Harezm'e girmiş oluyordu (Yezdî 194a). Yukarıda Harezm ve burada hâkim olan Kongratlar üzerinde durmuştuk. Dolayısıyla Timur buraya girişiyle Toktamış'ın en önemli destekçileri olan bu Kongratlar'a bir darbe vurduğu gibi önemli bir muhalifini de ortadan kaldırmış oldu. Ürgenç'i ele geçirerek ahalisini Semerkand tarafına göçürdüğü gibi şehri de yıktırılmış, yerine arpa ekilmesini buyurmuştu (Şehir 793 (1391) senesinde Timur'un Kıpçak'a yürüyüşüne kadar üç yıl harap kalmış ve bu Kıpçak seferi esnasında Harezm'in imarını emretmişti) (Yezdî: 191b-194a). Aynı yılın yani 790 yılının sonlarında (1388 sonu) kışın Toktamış, Rus, Çerkeş, Bulgar, Kıpçak, Kefe, Kırım, Alan, Azak ve Taman'dan topladığı çok sayıda asker ile Timur üzerine yürüdü. Toktamış'ın ordusunun öncüsü İlgamış Oğlan kalabalık bir grupla Ab-ı Hocend'den geçti. Timur onlar üzerine Mirza Ömer Şeyh idaresinde asker gönderdi. Bu sırada Timur'un yanında bulunan Cuci neslinden Kõnçe Oğlan ve Timur Kutluk Oğlan ile Emir Şeyh Ah Bahadır'ı bir grup askerle ileri gönderdi. Yapılan muharebeyi Timur'un askerleri kazandı. 791 yılı Safer ayında (1389 Ocak) da göç edip Akar'da kondu, Sultan Gül'e ulaşu ve bu diyarı ele geçirdi. Bu arada Belh, Kunduz, Beglan, Bedehşan, Hutlan, Hisar ve diğler vilayetlerden askerler Timur'a katıldı. Timur'un emri ile Mirza Ömer Şeyh, Emîr Hacı Seyfeddin ve Eygü Timur Ab-ı Hocend üzerine birkaç yerde köprü kurdular. Ordu buradan nehri geçti. Toktamış'ın askerleri Sabran'ı kuşatmışlardı ancak burayı alamayınca Yesi'yi yağmalayıp çekildiler (Yezdî: 198a-199a) Timur onların arkasından asker gönderdi ve ufak çaplı bazı çatışmalar oldu. Timur, Serbedar mülkünden Hacı Bek Covan Kurbanî'nin Kelat ve Tus vilayetinin askerleri ile isyan ettiğini öğrendi ve Oğlu Miranşah'ı bu isyanı bastırması için gönderdi (Yezdî: 200a). Timur, Deşt-i Kıpçak'a yürümeden önce tekrar Moğollar üzerine yürüdü¹⁹. Bu son iki sefer, Çıkacağı Dest seferinde arkadan problem çıkmamasını sağladığı için önemliydi.

792²⁰ (1390) yılında Semerkand'dan Deşt-i Kıpçak'a gitmek üzere harekete geçti. Köprü kurarak Hocend suyunu geçtiler. Timur Taşkent'te ko-

nakladı. Bu arada Taban Ferhat Şeyh'in mezarını ziyaret etti. Hocend kentine gitti. On bin dinar kepekî parayı buranın muhtaçlarına dağıttı, Taşkent'e döndü. Timur burada rahatsızlandı ve kırk gün kadar konakladı. Devlet ileri gelenleri onun rahatsızlığından endişelendi ama nihayet o iyileşti, bu arada Mirza Miranşah Horasan bölgesinin askeri ile gelip babasına katıldı. Burada orduda gerekli düzenleme yapıldı, askerin ihtiyacı karşılındı. Timur Kutluk Oğlan, Könce Oğlan ve Edigü Özbek²¹ klavuz olarak görevlendirildi. Emîrzade Pir Muhammed ve Mirza Şahrüh memleketi korumak üzere geride bırakıldılar. Çolpan Melik Ağa bt. Hacı Bek Çete dışında bütün hanımlar geri gönderildi. Bu hanım seferde Timur'la birlikte bulundu.

Timur'un ordusu harekete geçti. Otrar yakınlarında Kara asman (Kafalı 1979:417) mevzisine ulaştıklarında Toktamış Han'ın elçileri geldi. Emirler ve noyinler elçileri gerektiği gibi ağırladılar ve gelişlerini Timur'a bildirdiler. Şiddetli kar ve yağmur nedeniyle birkaç gün konakladıktan sonra elçiyi Timur'un huzuruna çıkardılar. Elçi hediye olarak dokuz at ile bir av kuşu (şonkar) getirmişti²². Timur şonkar'ı eline aldı, ancak çok ilgi göstermedi. Görüşmede elçiler Toktamış'ın af dileyen mesajını iletiler. Toktamış, Timur'a pederi ve velinimetini konumunda olduğunu, hatalarının bazı kötü niyetli kimselerin fesatlıkları yüzünden meydana geldiğini, pişmanlığını, bundan sonra itaat dairesinden dışarı çıkmayacağını, edebin gereklerini yerine getireceğini bildiriyordu. Timur bu mesaja karşılık elçiye: Toktamış'ın kendisine sığındığında ona oğlu gibi davrandığını, Urus Han'a karşı koyması için asker at verdiğini, bu yüzden askerin o soğuk memlekette kırıldığını telef olduğunu söyledi. Timur devamla "Ben yardım ettim, onun ulusu'nu Urus Han'dan ayırıp ona verdim²³. Onu çeşitli şeylerle destekledim. Böylece Cuci Uлуу üzerinde hanlık kurabildi. Devlet Allah'ın lutfudur ama sebep olan benim. Sürekli ona şefkat ve atfetle davrandım ve bana baba dedi. Devlete kavuşunca ve kendinde kuvvet ve şevket görünce ihsan ve nimet hakkını unuttu. Oğulluk görevini yerine getirmede, biz Fars ve Irak'ı ele geçirmekle meşgulken isyan yoluna girdi. Asker göndererek bizim ülkemizi harap etti" dedi. Timur yine elçilere Toktamış'tan iyi bir davranış görmediğini, ona güvenmediğini belirtir. Onun asker dizip, kalabalık bir grubu mongulay (öncü) yaparak Timur'un

ülkesine gönderdiğini, onun üzerine gidince de kaçtığını, bu yüzden suç işlediğini belirtti. Toktamış'ın gerçekten istediği barış ise Ali Bek'i yanına göndermesini ve kendilerinin de gerekeni yapacağını söyledi²⁴. Timur elçiyi kabul etmiş, toy tertip ederek toydan sonra elçiye altın işlemeli hü'atler vermişse de onları salıvermemiş ve tutuklatmış (Yezdî:208a-210b). Yezdî'nin eserinde uzun uzadıya Timur'un elçiye söyledikleri olarak zikr ettiği ifadeler Timurlu zaviyesinden Toktamış üzerine seferin nedenlerini yansıtmaktadır. Kaynakta anlatılanları hadiselerin cereyanı ile birleştirdiğimizde bizece biraz farklı bir durum arzetymekte: Toktamış'ın mesajı olarak Yezdî'nin belirttiklerinde bir abartı yoksa, yani gerçekten Toktamış bu kadar yumuşak bir üslup kullanmışsa bunu her halde zaman kazanmak için yapmış olmalıdır. Timur da, Toktamış'ın uluğ beyi olan Ah Bek Kongrat'ı istemekle aslında imkansız istiyor ve savaşın kaçınılmaz olduğunu her iki tarafta biliyordu.

Timur güvenlik gereği elçiyi tutuklattıktan sonra 16 Rebiülevvel 793 (22 Şubat 1391) de harekete geçti. Yesi, Karaçuk ve Sabran'dan geçip iki üç hafta yol kat ettiler. Bu yolculukta susuzluk nedeniyle çok sayıda hayvan öldü. Rebiü'l-ahir'in ilk günü (8 Mart 1391) Sarık Uzun²⁵ mevzisine ulaştılar. Burada su buldular ve rahatladılar. Çok yağmur yağdığı için burada birkaç gün kaldılar, su seviyesi normale dönünce geçit aradılar ve buradan geçtiler. Burada suyu geçerken, Edigü Bek'in iki adamı kaçıp Toktamış Han tarafına gittiler. Timur bunların arkasından iki adamını gönderdi ve kaçakları takip ederek yolları öğrenmeleri için tenbihledi. 21 Rebiü'l-ahirde (28 Mart 1391) Küçük Tak adıyla meşhur dağa ulaştılar. Daha sonra Ulu Dağ'a ulaştılar. Timur bu dağın tepesinden uçsuz bucaksız bozkıra bakmış ve burada askere taş toplatarak seferin anısına bir abide dikilmesini emretmişti. Buradan göç edip Bilancuk²⁶ suyunu geçtiler. Alü gün sonra Anakarguy²⁷ mevzisine ulaştılar. Timur'un hareketinin başlangıcından dört ay geçince orduda erzak sıkıntısı başladı. Geçtikleri bölgelerde hiç yerleşim yeri yoktu. Orduda karışıklık ve sığınü başladı. O kadar ki bir koyun yüz dinar kebekî ve bir men buğday yüz dinar kebekî'ye ulaşmıştı. Timur orduda ekmek, kumaç, buğra, tumac, rişte, omaç ve bunun benzeri yiyeceklerin yapılmaması ve pişirilmiş olarak sadece bulmak ile yetinilmesini emretti. Bu emir bütün tümen, hezarcat, sadat ve dehcet 'a

(on bin, bin, yüz ve onbaşılara) ulaştırıldı ve bu emre uyacaklarına dair bir nevi senet: möçelka²⁸ düzenlendi. Bu sürede asker başına günde bir kase bulmak dağıtılıyordu ve askerler bununla yetinmek durumundaydı. Kısacası Timur'un ordusunda ciddi bir iâşe problemi vardı. Bu sıkıntıyı etrafta yerleşim birimi olmadığından yağma veya satın alma yollarıyla da giderme imkânı yoktu. Bu sıkıntıdan sürekle avı sayesinde kurtulup yola devam edebildiler (Yezdî :210a-211b). Timur, ordusuyla Tobol nehrini geçti. Burada altı yerde ateş gördüler, ancak etrafta Toktamış'ın ordusundan kimseyi göremediler. Nehri geçince gördükleri ateş sayısı arttı, ancak yine hiç asker görmediler (Yezdî:213b; Şamî:145). Yayık nehrine ulaştı ve burada Toktamış Han ile ilgili haber alabilmek için etrafa adamlar gönderdi. Karavullar (istihbaratçı) iki kişiyi yakaladılar ve Toktamış hakkında bilgi aldılar. Buna göre Edige'nin adamlarından olup, bir süre önce Timur'un ordusundan kaçan iki adam Toktamış'a ulaşmış ve Timur'un çok büyük bir ordu ile onun üzerine geldiği haberini vermişlerdi. Toktamış'ta bunu öğrenince sağ kol ve sol kol'u toplamış ve Kırk Göl'de konarak etraftan asker toplamıştı. Timur Yayık nehrini geçerken, Toktamış'ın muhtemel bir taarruzundan endişe ettiği için bilinen üç geçit yerini de kullanmadı ve nehri daha üst kısmından geçti (Yezdî: 214b-215a). Yayık'ı geçtikten sonra Timur'un karavulları Toktamış'ın askerleriyle karşılaşmaya başladılar. Şamar ırmağını geçtikten sonra Kundurça (Kunduzca) ırmağı boyunca nihayet iki ordu karşılaştı. Çok yağmur yağdığı için ordunun hareket kabiliyeti kısıtlı idi. Altı gün sonra hava açtı. 15 Recep 793 (20 Haziran 1391) de ordular karşılaştı. Timur ordusunu alışılmış üçlü sistemden (merkez, sağ, sol) farklı olarak yedi kol düzenine göre tanzim etti. Timur'un ordusunda Sultan Mahmud Han, Şehzade Muhammed Sultan, Emîrzade Miranşah, Emîrzade Ömer Şeyh, Emîr Hacı Seyfeddin, Berdi Bek, Sar Buga, Hudadad Hüseyinî gibi şahsiyetler komuta kademesindeydiler. Toktamış'ın ordusunda ise Taş Timur Oğlan, Bek-Yaruk Oğlan, İl Yıgılmış Oğlan, Bek Pulat Oğlan, Ah Oğlan, Cantay Oğlan gibi Cuci neslinden gelen şahıslar ile Ah Yasavuri, Süleyman Sufî Kongrat, Nevruz Kongrat, Aktav, Akbuka, Uruscuk Kıyat, İsa bek (Edigü'nün kardeşi), Hasan Bek, Saray Bey, Kök Buga, Yığın Pay Barın, Kongur Pay gibi emirler ve noyanlar komuta kademesinde idiler²⁹. Çok çetin geçen muharebenin sonunda Toktamış'ın ordusu bozulmuş, yenilen Toktamış kaçma-

yi başarmıştı 30. Böylece Toktamış Han'ın, Timur'u Deşt-i Kıpçak derinliklerinde ordusuyla birlikte yok etme taktiği tutmamıştı. Timur çok büyük bir mesafeyi katetmiş, bu arada ordusunda çıkan ciddi boyutlu açlık ve susuzluk problemlerini aşmış, nihayet Toktamış'ın ordusu ile karşılaşmayı başarmış ve savaş meydanında galip gelmişti. Ancak Toktamış'ı yakalayamamıştı.

Cuci Ulusu'nun ordusu dağılmış ve Timur'un askerleri İtil kenarına kadar Toktamış'ın ordusundan kalanları takip etmişlerdi. İtil kenarında yapılan çarpışmadan sonra Timur'un askerleri büyük ganimetler ele geçirdiler. Bütün İtil boyu gibi Saray ve Hacı Tarhan şehirleri de bu yağmadan nasibini aldı.

Daha önceden Toktamış ile arası açılıp Timur'un yanına gelen ve seferin başında kılavuz olarak Timur'un ordusunda bulunan Kõnçe Oğlan, Timur Kutluk Oğlan ve Emîr Ediğe zaferden sonra Timur'un huzuruna gelerek, kendi uluslarının başına gitmek, onları toplayıp Timur'a katılmak üzere izin istediler. Bunlardan Kõnçe Oğlan, Timur'un meclisinde bulunur onunla satranç ve nerd oynardı ve Timur'un sohbet arkadaşı idi. Timur hiç kimsenin bunların hısımları, akraba ve maiyetlerine tecavüz etmemesi hususunda emir yayınladı. Onların illerine gitmelerine izin verdi. Ancak bunlar kendi illerine ulaşınca tekrar Timur'un yanına dönmediler. Bunlardan Timur Kutluk Oğlan hanlığını ilan etti³¹. Kõnçe Oğlan bir ara Timur'un yanına geldi ise de Alün Orda'da ki gelişmeler üzerine tekrar yurduna döndü³². Bunların kendi ulusları arasına gittikten sonra tekrar Timur'un yanına gelmemelerini, Timurlu tarihleri sözünde durmamak olarak gösterse de daha muahhar bir kaynak olan Ebûlgazi Bahadır Han eserinde bu olayı biraz farklı zikr ediyor. Ona göre; Toktamış Han'dan kaçarak Timur'un yanına gelmiş olan Timur Kutluk, Timur'a "Toktamış Han benim mevris halkımı almıştı. Onlar dağılmış haldedir, onları toplayıp sizin hizmetinize alıp getireyim" dedi. Timur ona izin verdi. Timur Kutluk da ilini İtil suyu boyunda topladı. Timur Kutluk ilini İtil suyu boyunda toplayıp Timur tarafına yönelmişti. Ancak Emîr Ediğe, Timur Kutluk Han'ı uyarak, Timur'un onları alıp Semerkand'a götürüp her birini bir tarafa dağıtacağını, önde gelenlerin de Timur'a nöker olacağını söyledi. Timur Kutluk, Ediğe Mangıt'ın bu sözlerini dikkate aldı ve ak sakallarla konuşarak Timur'un yanına gitmeyip başka yere çekildiler (Ebûlgazi: 163-164). Ti-

mur'un bunların gidişine izin vermesini, her halde Altın Orda içinde bir karışıklık çıkmasını, bir taht mücadelesi olmasını istemesinin bir sonucu olarak da yorumlayabiliriz. Nitekim bunlardan Emir Edige'nin destan konusu da olan Toktamış ile mücadeleleri bilinmektedir³³.

Timur büyük zaferden sonra koyun, inek, at, esir vs. çok büyük ganimetler elde etmiş olarak Semerkand'a dönüşe geçti. 793 Zilkadesinde (Ekim 1391) Sabran'a, oradan Otrar'a ulaşu ve Semerkand'a girdi. Muharrem 794 (Aralık 1391)'de Emir Hacı Seyfeddin ordunun tamamı ve uğruk ile Taşkent'ten gelip Semerkand'a ulaştı. Böylece Toktamış üzerine birinci sefer sona ermiş oldu. Timur ve ordusu on bir ay boyunca seferde kalmış ve büyük ganimetle bu seferden dönmüş oldu. Dönüşte memleketin eşraf ve ayanına, bütün hatun ve şehzadelere bu seferde elde edilen gulamlar, kızlar, koyun vs. hediye olarak verildi (Yezdî:223a-b).

İkinci Karşılaşma

Toktamış Han, Timur karşısında yenilmişti ancak yakalanamamıştı, gücünü toplamak için harekete geçti. Toktamış bu yenilgiden sonra Altın Orda'da hakimiyetini korudu, ancak devletin doğu kısmını kaybetti. Knezlikler arasında denge politikası takip etti ve Moskova'yı kendi tarafında tutmak için Nije-Gorod'u Moskova knezine verdi. Vasili buna çok sevindi, onun karargahına giderek hediyeler sundu ve Toktamış'ı han olarak kabul edeceğine söz verdi (Vernadsky:280). Moskova'dan sonra Litvanya ve Polonya tarafında da durumunu kuvvetlendirmeye çalıştı. 1393 yılında Lehistan kralı Yagaylo'ya gönderdiği bir yarlığında Moskova ile bunlar arasında anlaşmazlık konusu olan toprakları ona vereceğini, ancak kendisinin hakimiyetinin tanınmasını ve vergi verilmesini istiyordu. Bu durum Slav prenslikleri üzerinde Toktamış'ın gücünün devam ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Toktamış'ın yaptığı bir başka şey de Mısır Memlukluları ile temasa geçmek oldu. Burada amacı Mısır ve Altın Orda için ortak tehlike olan Timur'a karşı bir müttefik bulmak idi³⁴. Toktamış 1393 ve 1395'de Mısır'a iki elçilik heyeti gönderdi. Mısır Sultanı Berkuk bu mesajlara sıcak bakmış, hatta bu ittifaka Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'i de dahil etmek için çaba harcamıştı (Kafalı 1976:111). Toktamış böylece kendini toparladıktan sonra tekrar Kafkaslara yöneldi.

1391 seferinden sonra Toktamış, Altın Orda da kısaca temas ettiğimiz işlemlerle meşgul olurken Timur da yeni bir sefere çıktı. Mazenderan'dan başlayarak Bağdat'a kadar ilerledi. Mardin, Avnik üzerinden Gürcistan'a girdi. Aslında bu seferi bir anlamda 1402 Ankara savaşı ile sonuçlanacak seferin de ilk aşaması gibidir. Timur Tiflis'e oradan da Şeki'ye geldi. Burada iken Toktamış'ın askerlerinin Ali Oğlan, İlyas Oğlan, Ali Bek, Yağlıpay Barın ve diğer emirlerin idaresinde Derbend'i geçtikleri Şirvan vilayetinin bir kısmını yağmaladıkları haberi ulaştı. Toktamış'ın askerlerine karşı gönderilen öncü birlikler onların çekilmesini sağladı. Timur kışlamak için yurtçıyan'ın (Doerfer, IV, 216-217) uygun bir kışlak tesbit etmesini istedi. Yurtçıyan Mahmudabad'ın³⁵ uygun olduğuna karar verdi ve Timur da buraya geldi. Fahrabad köyü yakınında Kalın Künbed'e indi. Sağ ve Sol kol askeride tümen tümen burada toplandı. Kışlamak üzere burası seçilince, Timur Sultaniye'de bulunan ağırlıklar ve hanımlarında buraya gelmelerini istedi. Saray Mülk, Tuman Ağa, Çolpan Melik Ağa ve diğer hatunlar ve çocukları ağırlıklarla birlikte Mahmudabad'a geldiler ve kışı burada geçirdiler.

Kış sonunda Timur, Toktamış Han'a karşı yürümek üzere hazırlıklara başladı. Askeri düzenledi ve öğülka (hediye,tansuk) (Doerfer,1,140-141) verdi. Hanımları Sultaniye'ye gönderdi. Saray Mülk Hanım ve Tuman Ağa kendi oğulları ile Semerkand'a gittiler. Çolpan Melik Ağa ve bazı hatunlar Sultaniye'de kaldılar (Yezdî:270b-271a).

Timur, 7 Cemazievvel 797 (1 Mart 1395) Toktamış'a Şemşeddin Almahkiyi³⁶ elçi olarak bir mektupla birlikte gönderdi. Elçi Derbend'i geçtikten sonra Deşt-i Kıpçak'ta Toktamış Han'a ulaştı ve Timur'un mektubunu ve sözlerini Toktamış'a ilettiler. Toktamış elçinin sözlerinden etkilenmiş ve barışa yanaşmış ancak ümerâsının etkisiyle fikir değiştirerek çok kaba bir üslup ile haşin bir mektup yazmıştı. Şemşeddin Almahkî, Toktamış'ın cevabî mektubuyla birlikte geri döndü ve Samur ırmağı kıyısında mektubu Timur'a sundu. Timur mektuba çok kızdı ve orduya hazırlık emri verdi. Timur'un ordusunun büyüklüğünü ifade için tarihçi Yezdî eserinde "Elburz Dağı eteğinde bulunan Samur ırmağından Hazar denizine kadar beş fersahlık (yaklaşık 30 km) bir alanın tamamen Timur'un askerleri ile dolu" olduğunu kaydetmektedir. Yine tarihinin ifadesine göre bu büyüklük-

te bir ordu Cengiz Han zamanından beri görülmediği gibi böyle büyük bir ordu tertibi, Acem mülkünde görülmek bir yana, ne okunmuş ne de işitilmişti. Timur askerlerini kendine bağlamak üzere çeşitli hediyeler verdi. Ordu peyder pey Derbent'ten geçmeye başladı. Elburz dağı eteğinde bulunan ve Toktamış Han'a yakın olan Kıtağ (Kıptağ) denilen bir kavim vardı, Timur önce bunların bertaraf edilmesini emretti (Yezdî:272b).

Toktamış muhtemelen durum hakkında bilgi almak amacıyla Ortak adlı bir elçiyi Timur nezdine gönderdi. Bu şahıs Timur'un ordugahına yaklaştı ve ordunun büyüklüğünü görünce şaşırıp, korkuya kapıldı ve acele geri döndü. Timur düzenlenmiş çok büyük bir ordu ile hemen geliyor diye durumu Toktamış Han'a bildirdi. Toktamış bu habere şaşırıp ve önemli beylerinden biri olan Kazanç'i'yi mongulay yaparak kalabalık bir ordu ile önden gönderdi. Timur bu öncülerini yenerek Ab-ı Sevine kenarına geldi. Toktamış Han'ın ordusu da Terek suyu kenarında toplandı. 22 Cumadielsani 797 (14 Mayıs 1395) da iki ordu karşı karşıya geldi. Ertesi gün iki ordu savaşa başladı. Timur ordusunu yedi kol düzenine göre tanzim etmişti. Emîrzade Muhammed Sultan'ı büyük kol'a tayin etmişti. Bu arada düşmanın sol kolundan bir şahıs haber getirdi. Muhaliflerin sağ kolunda Könce Oğlan, Bekyaruk Oğlan, Aktav ve Davud Sofi ile Ötürkü'nün hep birlikte Timur'un ordusunun sol koluna saldıracaklarını bildirdi. Bu haber üzerine Timur sür'atle techizatlı koşunlarla harekete geçti ve hamle yaptı. Bunun üzerine Toktamış'ın ordusu bozuldu ve geri çekilmeye başladı. Timur'un idaresinde 27 koşundan bir kısmı kaçanları takip ettiler kol'a (merkez) ulaşıp geri Timur'un yanına döndüler. Bu arada Toktamış'ın ordusundan, doğrudan Timur'un üzerine bir hamle gerçekleşti. Bu saldırı Emîr Allahdad Hüseyin, Şeyh Nureddîn ve Cakü gibi Timur'un emirlerinin fedakarca mücadelesiyle bertaraf edilebildi. Toktamış'ın ordusunda bozulma başlayınca bunlara yardım etmeye çalışan askerlerin teşebbüsünü Timur'un askerleri ok atışlarıyla engellediler. Neticede Toktamış'ın ordusu bozuldu. Savaşın kaybedildiği anlaşılınca, Toktamış Han ve Cuci neslinden gelen oğlanlar, emirler ve noyanlar geri çekildiler. Toktamış'ın ordusunda Könce Oğlan, İsa Bey, Yahya Hoca gibi büyük emirler bir hayli çaba sarf etmişlerdi. Çok çetin geçtiği anlaşılan savaş sonunda zafer Emîr Timur tarafında kalmış ve Toktamış Han ikinci kez yenilmiş oldu (Yezdî:272b-274b).

Savaştan sonra Timur bir taraftan Toktamış'ı takip etmek üzere asker sevk ederken bir taraftan savaşta büyük yararlık gösteren askerlerine öklîka (ödülleri) verdi. Emîr Şeyh Nureddîn'e alınlı elbise, murassa kemer ve yüzbin dinar kebekî para vermişti. Elde edilen ganimetleri ağırlıklarla birlikte Mirza Miranşah idaresinde, Emîr Yadigar Barlas ve Emîr Hacı Seyfeddin'in arkasından gönderdi. Böylece savaştan hemen sonra elde edilen ganimetleri emniyete aldı. Emîrzade Pir Muhammed b. (Ömer Şeyh)'i beş bin süvari ile Şiraz'a gönderdi. Emîr Şemseddîn Abbas ve Gıyaseddîn Tarhan'ı Semerkand'a gönderdi³⁷.

Timur kendi yanında olan Urus Han'ın oğlu Kayrıcak Oğlan'ı yine Timur'un yanındaki Özbek bahadırlarıyla beraber saltanata geçmesi için destekledi. Altınlı hil'at ve kemer verdi. Kayrıcak Oğlan İtil nehrini geçerek doğu tarafında dağılık olan askeri ve ulusu toplayıp orada düzeni sağlamaya çalıştı (Yezdî:276b). Böylece Cuci Ulusu'nun Sol Kolunu yani İtil nehrinden doğuda kalan kısmı ona havale etmiş oldu. Bu kısmı zaten birinci Deşt-i Kıpçak seferinde yağmalamıştı. Şimdi ise Cuci Ulusu'nun Sağ Kolunu ve Rus vilayetlerini yağmalayıp buranın gücünü kırarak kontrol altına almak istiyordu. Toktamış Han savaştan sonra yanında çok az bir adam ile Bulgar tarafına çekilmiş canını kurtarmış ama bütün ordusu dağılmıştı. Bekyaruk Oğlan, Aktav³⁸ ve Taş Timur Oğlan da kaçıp Özü suyunu geçmişlerdi. Timur, Özi, Ten ve İtil nehirleri boyunca yağmalattı. Bekyaruk Oğlan'ı takip etti, hatta Ten nehri kenarında tekrar bir çarpışma meydana gelmiş ve Bekyaruk burada da yenildi. Ailesini Bulgar tarafında ormanlık bölgede bırakarak onları kurtarmaya çalıştı. Ancak bunlar Timur'un adamlarının eline geçti, Timur bunlara iyi davrandı, çeşitli güzel hediyeler vererek serbest bıraktı. Timur Dinyeper'de Bekyaruk'u yendikten sonra güçlerini iki ana kola ayırdı. Ana grubun başında bizzat kendisi vardı. Emîr Seyfeddîn Nüküz ve Mirza Muhammed Sultan da onunla birlikteydiler. Bu grup yukarı Dinyeper ve Don bölgelerinde Bekyaruk'dan kalan kuvvetleri takip ettiler (Togan 1958:1362). Timur'un askerleri Bekyaruk Oğlan'ı takip ederken Rus şehirlerinden biri olan Karasuk'a ulaştılar şehrin içini ve dışını tamamen yağmaladılar. Moskova tarafına kadar ilerlediler ve şehrin dışını yağma ettiler (Yezdî:277b). İkinci grup Azerbaycan valisi olan Miranşah'in ve onun atabeki Emîr Cihanşah Bahadır'in

idaresindeydi. Bunlarda "sağ kol Özbekleri" (Togan 1958:1362) üzerine gitmişlerdi. Kırım, Karadeniz ve Azak denizi tarafına yöneldiler. Urus ve Uruscuk şehirleri ve Azak ve Kırım tarafı da yağmaya maruz kaldı³⁹. Böylece Timur, Toktamış Han'ı ele geçirememiş fakat onun gücünün kaynağı olan Altın Orda'nın sağ ve sol kolunu, ticaret merkezi olan şehirleri tahrip etmişti. Bir süre için buradaki ticaret hayatına sekte vurmuş oldu (Baysun :89).

Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi

Timur'un, Toktamış üzerine seferleri genellikle Alün Orda'nın yıkılma nedeni olarak gösterilir. Bu görüşü hem yerli eserlerde hem de yabancı çalışmalarda görmek mümkündür. (Yegorof: 61; Vernadsky: 286; Yakubovsk:182; Gumilov:597) Hatta Akdes N. Kurat "Timur bu suretle Türk Tarihinde en büyük Türk devletlerinden birisi olan Altın Ordu'nun yıkıcısı olarak maalesef çok kötü bir ad bırakmıştır" (Kurat 1992:140) şeklinde duygusal bir değerlendirme de yapmıştır. Tarihî olaylarda hadiselerin genellikle tek bir nedeni olmaz. Sosyal, ekonomik, dinî, coğrafi çeşitli etkenlerin değişik oranlarda olabilen etkileriyle tarihî olaylar meydana gelir. Burada bizim konumuz olan Altın Orda'nın çöküşünde tek bir neden yani Timur'un seferi etkili olsa, aynı şahsın Alün Orda'dan daha ağır darbe indirdiği Osmanlı Devleti'nde de bir çöküş olması gerekirdi. Ancak farklı sonuçlar ortaya çıktı. Bunun nedeni üzerinde düşünmek gerekiyor. Burada iki hususu sorgulamak istiyorum:

Birincisi gerçekten Altın Orda Timur'un seferinden (1395) hemen sonra yıkıldı ve Timur farkına varmadan Rusya'ya yardım etmiş mi oldu?, araştırma eserlerin büyük kısmında böyle olduğuna dair değerlendirme ne kadar doğru?

İkinci problem aşağı yukarı aynı tarihlerde aynı hükümdarın ağır darbe vurduğu iki devlette zamanla nasıl farklı sonuçlar ortaya çıktı?

Önce birinci husus üzerinde duralım. Alün Orda'da Timur'dan sonra yaşananlara kısaca temas edelim ve özellikle Moskova ile Alün Orda ilişkilerinde köklü bir değişiklik (toprak kaybı, rehin alma, vergi muafiyeti vs gibi) olup olmadığını anlamaya çalışalım.

Burada amacımız Altın Orda'nın yıkılış sürecinin tamamını anlatmak değildir. Altın Orda'nın son hanının 1505 öldürüldüğü (Kurat 1992:145) düşünülürse 1395-1505 yaklaşık yüz yılın olaylarını anlatmak bu çalışmanın hacmini aşar. Ancak ana hatlarıyla bu döneme bakma gerekmektedir.

Timur bu iki Deşt-i Kıpçak seferinde de Cuci soyundan birer hanzadeyi destekleyerek saltanat mücadelesine atılmasını sağlamıştı. Böylece ele geçiremediği Toktamış'a karşı bazı adayları devreye sokmuş oldu. Altın Orda Hanlığı'ndaki sosyal yapı ve hakimiyet anlayışı da buna fevkalade uygun idi. Toktamış Han, Timur'un büyük ganimetlerle Derbend üzerinden dönmesinden sonra tekrar toparlanmaya çalıştı. Ancak daha önce Timur'un yanında yer alan ve onun desteği ile hanlığını ilan eden ve Emir Edige'nin de desteklediği Timur Kutluk ile mücadele etmek zorunda kaldı. 1397 de Timur Kutluk ve Edige karşısında yenildi ve Livanya Prensi Vitovt'un yanına kaçtı. Timur Kutluk Han, Vitovt'tan Toktamış Han'ı kendisine teslim etmesini istedi. Ancak kudretini artırmak ve ülkesinin nüfus sahasını Toktamış'ı kullanarak genişletmek düşüncesinde olan Vitovt bunu reddetti. Timur Kutluk Han'a karşı ordu topladı. Baltık Alman şövalyelerinin de katıldığı büyük bir kuvvet topladı. Vitovt'un ordusunda ateşli silahlarda vardı. Toktamış da yanında üçbine yakın maiyetiyle bu orduya katıldı. 12 Ağustos 1399'da Özü ırmağına katılan Vorskla ırmağı boyunca Timur Kutluk bu müttefikleri bozguna uğrattı ve büyük bir zafer kazandı (Kafalı 1988:418). Savaşın şiddetini göstermesi bakımından letopisde (rus yıllıkları) geçen " ve bugün ölen Litvanya, Rus, Polonya, Alman knezlerinin sayısı inanılmazdı.." ifadesi dikkat çekicidir (Vernadsky: 289). Timur Kutluk düşmanı takip ederek Kiev'e kadar vardı. Kiev üç bin ruble ödemeyi kabul etti. Böylece daha 1363 de Karadeniz'e çıkış elde etmiş olan Litvanya bu mağlubiyetten sonra bundan mahrum oldu (Vernadsky: 289). Bu savaştan sonra hanlık şansını kaybeden Toktamış, Deşt-i Kıpçak'ın uzak diyarlarında kaçarak hayatını geçirdi. Emir Edigü onu yakalayabilmek için çok uğraşmıştı. Nihayet 807 (1405) kışında kendisini takip eden Emîr Edigü'nün adamları tarafından Batı Sibirya'da Tümen civarında öldürüldü⁴⁰. Altın Orda Hanlığı'nda idare, desteklediği hanlar vasıtasıyla bir süre Emîr Edige'nin kontrolünde kaldı. Edige, Timur Kutluk Han'dan sonra Sadi Bek'i han yaptı, onun bağımsız hareket etmek isteme-

si üzerine onu ve taraftarlarını yenerek Pulat'ı han yaptı, onun 1410'da ölümünden sonra Timur Kutluk'un oğlu Timur Han'ı hanlık tahtına çıkardı. Hatta ona kızını da verdi. Timur Han, kayın pederi ve tahta çıkmasındaki destekçisi Ediğe ile anlaşamadı ve onunla mücadeleye girerek Ediğe'yi, Harezme'ye kaçmaya mecbur etti (Vernadsky: 293; 295). Timur Han ise Toktamış'ın oğullarından Celaleddin ile mücadele etti. 1419 yılında Uluğ Muhammed'i saltanat için mücadele ederken görüyoruz. Yaklaşık aynı dönemde Alın Orda tahtını ele geçirmeye çalışan Barak Oğlan'ın bu mücadeleye dahil olduğunu görüyoruz (Vernadsky: 299-300). Barak Han 831/1427-1428 de emirler tarafından düzenlenen bir komploda öldürüldü. Devletberdi'nin Kırım tarafına göçmesi, Uluğ Muhammed'in Kazan tarafına çekilmesi Altın Orda tarihinde önemli olaylara neden oldu. 1430da Kırım, 1436da Kazan ve 1466 da Astarhan, Altın Orda'dan kendilerini ayırdılar (Riasanovsky :102). Bu hanlıkların resmi kuruluş tarihleri bundan biraz daha sonra oldu. Bu arada Alın Orda Hanlığı devam ediyordu. Altın Orda Hanı olarak Ahmet Han Moskova üzerine 1451,1455,1461'de seferler düzenledi. Bu arada Altın Orda hanları ile bundan bölünen yeni hanlıklar arasında da mücadeleler devam ediyordu. Altın Orda'nın yıkılışı sürecinde her halde bu mücadeleler daha belirleyici olmuştur. Bu manada Ahmed Han'ın 1480 yazında Rusya üzerine yürümesi örneği çarpıcıdır. Ahmet Han Lehistan-Litvanya kralı IV. Kazimir ile Rusya'ya karşı birlikte bir sefer yapmak konusunda anlaşmıştı. Oka nehri'nin bir kolu olan Uğra ırmağı boyunca Leh kuvvetlerinin gelmesini bekliyordu. Ancak Kırım Hanı Mengli Giray'ın Lehistan sınırına asker sevk etmesi nedeniyle Lehler Altın Orda'yla birlikte sefere gitmek yerine sınırlarını korumak zorunda kaldılar. Ahmet Han da tek başına Ruslara karşı yürümekten çekinmişti. III. İvan Rus büyükleri-boyarlar ve ruhanilerin baskısı altında Ahmet Han'a karşı hareket etmek zorunda kalmış, Uğra boyuna geldiğinde o da hücumu geçmeye cesaret edememişti. Neticede havaların soğuması ve Taht İli'nin Mengli Giray tarafından tahrip edildiği haberi üzerine Ahmet Han çekildi. III. İvan Moskova'ya döndü. Bu olaydan sonra Moskova knezi, Alın Orda'ya vergi ödemekten kurtuldu (Yakubovsky: 217; Kurat 1992:143). Ancak Moskova, Kırım ve Kazan karşısında bir süre daha baskı altında kalmaya devam etti. 1480 yılındaki bu olay Moğol boyunduruğunun sonu olarak bilinmektedir (Medieval Russia:191).

Bu iç olayların dışında Timur'un seferinden sonra Altın Orda ile Moskova'nın durumuna da kısaca temas edelim. Önce Timur'un seferinden sonra Rus knezleri ile Alü Orda hanlarının birbirlerine karşı durumlarında bir değişiklik var mı? buna dair bir iki örnek verelim.

1399 da Timur Kutluk Han'ın Vitovt'u yenerek onların Karadeniz'e inme imkanlarına son verdiğine yukarıda değinmiştik. 1408 de Ediğe Moskova'ya yürümüş ve knezliğin büyük bir kısmında tahribat yapmış, Nijegorod'u Moskova'nın hakimiyetinden kurtarmıştı. Moskova kuşatmasını 3000 ruble karşılığı kaldırmıştı (Ryzanovsky 101; Vernadsky 294).

1432 yılında Moskova'da II. Vasiliy ile Yuri arasında ortaya çıkan krizi Çözmek için taraflar Alün Orda'ya baş vurmaya kabul ettiler ve han'ın verdiği karara uydular. Han kararını Vasiliy'den yana vermiş ve Yuri'ye ise kendi topraklarına ilave olarak Dmitrov şehrini vermişti. Vasiliy, Moskova'ya Han'ın elçisi ile birlikte dönmüş ve eskiden Vladimir şehrinde yapılan taht merasimi ilk kez Moskova'da yapılmıştır (Vernadsky 306).

Rus tarihçi Yakubovski'nin ifadesiyle, "Uluğ Muhammed'in Moskova yakınlarında yaşadığı ve bu sıralarda Moskova'ya büyük kötülükler yaptığı muhakkaktır. Örnek olarak 1439'da Moskova varoşlarını ateşe vermişti ve şehir surlarında on gün kalmıştı" (Yakubovsky, 210).

Kazan Hanlığı'nın kurucusu Uluğ Muhammed Han, 7 Temmuz 1445 yılında Suzdal şehri yakınında Ruslar'la savaştı, onları müthiş bir yenilgiye uğrattığı gibi Büyük Knez Vasili Vasilyeviç'i esir aldı. Yapılan anlaşmada büyük bir fidye kararlaştırıldığı gibi Moskova knezi bundan böyle Altın Orda yerine Kazan'a vergi gönderecek, han'ın oğullarına Moskova arazisinde yurt verecekti. Uluğ Muhammed de Vasili Vasilyeviç'e düşmanlarına karşı yardım edecekti (Kurat 1987, 101).

Rusya ve Lehistan'dan düzenli olarak alınan vergi (tıyış) Kırım Hanlığı'nın önemli gelir kalemlerinden biri idi (Ürekli 85).

Bu örnekleri daha da artırmak mümkündür. Özellikle yukarıda anlattığımız Altın Orda'nın yıkılışı ile ilgili 1480 yılındaki Ahmet Han'ın seferini bu örneklere ilave edebiliriz. Bütün bunlar bize 1395'te Timur'un ikinci Dest seferinden sonra Alün Orda ile Moskova'nın konumunda büyük de-

ğişiklik olmadığını göstermektedir. Yine vergi vermeye, ihtilaflarda han'ı hakem olarak görmeye devam etmişlerdi. Bu durumda 1395'deki seferi Rusya'nın gelişmesinin ve Alün Orda'nın yıkılışının nedeni olarak görmek pek sağlıklı görünmüyor. Yani Timur'un seferinden sonra Moskova'nın fetret içindeki Altın Orda ve hatta yaklaşık elli yıl sonra bundan koparak birer hanlık hahne gelen Kazan ve Kırım karşısında konumunda bir değişiklik olduğunu hemen tespit edemiyoruz. Moskova etrafında Rusya'nın gelişmesi farklı bir araştırma meselesidir. Timur'un seferi sonucu Altın Orda'da geçici bir mal kaybından söz etmek mümkündür. Bu sefer dengeleri alt üst eden, toplumsal yapıyı değiştiren, insanların düşünce tarzında farklılık yaratan bir olay değildir. Yani bu seferden önce Altın Orda'da mevcut hakimiyet anlayışı ne ise o devam etmiştir. Tahrib olan ticaret merkezleri, buna Kırım'daki koloniler dahil, tekrar toparlanmayı başarmıştır (Baysun: 87). Zeki Velidi Togan, Saray, Astarhan şehirlerinin yerle bir edildiği görüşüne kaülmemakta, Balaman, Hacı Tarhan, Ökek adh şehirlerde yazılan eserlerin Türkiye kütüphanelerinde var olduğunu belirterek, Timur'un sadece ticaret yolunu tahrip ettiği görüşünü ifade eder (Togan 1965: 20-21).

Timur Karadezin'in kuzeyindeki bu seferden yedi yıl sonra 1402'de bu kez Karadeniz'in güneyinde Ön Asya ve Anadolu'ya büyük bir sefer düzenleyerek Ankara savaşında Osmanlı devletine ağır bir darbe vurdu. Burada sefer üzerinde durmayacağız ancak sonuçlarına kısaca temas edeceğiz. Ankara savaşından sonra Osmanlı Devletinin durumuna bakığımız zaman Altın Orda'dan daha ağır şartlara maruz kaldıklarını görürüz. Her şeyden evvel Osmanlı devleti padişahını savaş meydanında esir verdi. Savaşın sonra Osmanlı devleti, Bayezid'in oğulları Süleyman, İsa, Musa ve Mehmed arasında taksim edilmiş her biri bir bölgede hüküm sürmek için Timur'dan berat almışlardı. Timur'un Anadolu'dan çıkmasından sonra aralarında kıyasıya bir mücadele başlamış ve bu Fetret Devri on yıl sürmüştür (Altın Orda'da da feüet yaşanmış ve Emîr Ediğe etkili olmuştu, ancak bu sadece Timur'un seferleri sonucu ortaya çıkan bir manzara değildir. Timur'un seferlerinden çok önce iki kez uzun süreli fetret yaşanmıştı. Bunu aşağıda Emir- Han çekişmesi meselesinde anlatacağız.) Osmanlı'da Ankara savaşından hemen önce Yıldırım Bayazid İstanbul'un

muhasarası ile meşguldü. Ankara savaşından sonra ise Osmanlılar, kuşatıkları ve haraç aldıkları devlete toprak kaptırmak durumunda kaldılar. Savaşın sonra Osmanlı Devleti içinde oluşan fetret ortamında Emîr Süleyman Çelebi, Bizans ile yaptığı anlaşma gereği Anadolu'da Kartal, Gebze, Pendik ile bazı adaları ve Misivri'ye kadar Karadeniz sahilini; Rumeli'de Selanik ve Teselya'yı kaybetti. Bu yerlere ilaveten Bizans, Osmanlı hanedanından iki kişiyi, Şehzade Kasım ve Fatma'yı da rehin olarak almışlardı⁴¹. Timur, Osmanlı Devleti idaresi altına alınan beylikleri tekrar ve daha geniş topraklara sahip olarak canlandırdı. O Ankara Savaşından sonra Bursa'da hapiste olan Karamanoğlu Mehmed Bey ve Ali Beyleri iltifatla kabul ederek Mehmet Bey'i Karaman Beyliğine tayin etti. Antalya ve Alaiye başta olmak üzere topraklarına yeni ilavelerde yaptı. İsfendiyar Bey'e kendi beyliğinin topraklarına ilaveten Kastamonu ve Çankırı'yı verdi. Hıristiyanlardan aldığı İzmir kalesini Aydınolu Musa Bey'e tevcih etti (Yinanç A:388). Böylece Yıldırım Bayezid döneminde aşağı yukarı tamamlanan Anadolu siyasi birliği dağılmış oldu. Çelebi Mehmed, Osmanlı Devletini adeta yeniden kurmuş, Anadolu ve Rumeli'nden oluşan bütün bir Osmanlı Devleti mantığını yerleştirmişti. Devleti toparlamakla birlikte o Anadolu'da Karaman, Hamid, İsfendiyar, Turgut ve Dulkadiroğulları'nın, Mısır ile birleşerek hasislik yapmalarından ve her birinin gaza faaliyetlerini baltalamasından ve çakallar gibi davranmasından yakınmakta idi. Çelebi Mehmed'den sonra yerine geçen oğlu Murad da saltanatının başlangıcında Ankara Savaşı'nın uzantısı olan ciddi bir mesele ile karşılaştı. Ankara Savaşı'ndan sonra ortadan kaybolan Yıldırım Bayezid'in oğlu Mustafa saltanat iddiasıyla ortaya çıkmıştı. II. Murad saltanatının ilk iki yılını bu problemle uğraşarak geçirdi. Osmanlı devletinin Ankara Savaşı'nın izlerini tamamen silmesi yaklaşık elli yıl sürmüştür. Anadolu siyasi birliğinin tam anlamıyla sağlanması Fatih Sultan Mehmed zamanında mümkün olmuştur⁴².

Bu çok kısa bakıştan da anlaşılacağı üzere Ankara Savaşından sonra Osmanlılar liderlerini yitirdikleri gibi, toprak kaybına uğramışlar, ülkeleri yağmaya maruz kalmış ve en ciddi rakipleri karşısında haraç almayı bırakın onlara toprak kaptırdıkları gibi rehin vermek durumunda kalmışlardır. Aynı şekilde Timur'un seferlerinden sonra Altın Orda'ya bakarsak bu ka-

dar vahim bir manzara ile karşılaşmıyoruz. Altın Orda'ya ikinci seferden sonra Toktamış yakalanamamıştı. Yine devletin bir toprak kaybına uğradığına yada Altın Orda'ya bağlı unsurların özellikler Ruslar'ın durumlarında bir değişiklik olduğuna dair bir bilgiye rastlayamadık. Altın Orda devletinin parçalanma ve tarih sahnesinden silinme sürecine bakıldığında bunun önemli sebeplerinden birinin idarî anlayıştan kaynaklandığını düşünmek mümkün. Altın Orda'da han olma hakkı Cengiz neslinden gelenlere ait idi. Bu hanların güçlü olabilmeleri boylar ve boy beylerinin onları desteklemeleriyle mümkündü. Daha erken tarihlerden itibaren hanların tahta geçişinde bu boy beylerinin etkili ve belirleyici olduğunu görebiliriz.

Nogay (Kurat 1992:129-130) herhalde Altın Orda tarihinde hanlar'ın otoritesinin kırılması hususunda ilk ve önemli bir örnektir. Berke Han (1256-1266) zamanında Tümenbaşı olarak kendinden söz ettirmeye başlayan Nogay, Müngg-Timur Han (1266-1281) zamanında devlet içindeki etkisi iyice kuvvetlenmişti. Hatta onun hükümdar gibi Memluk Sultanı Baybars'a mektup gönderdiğini biliyoruz (Tiesenhausen :232; Kafalı 1976: 61). Tuda Münge Han (1282-1287)'in zayıf mizaçlı bir han olması nedeniyle onun döneminde Nogay iyice güçlendi. Onun Tula-Buka lehine tahttan feragati ile Altın Orda tahtına geçen bu han döneminde (1287-1291) hadiseleri belirleyici kişi olarak yine Nogay'ı görüyoruz. Handan daha güçlü bir durumda olan Nogay'a karşı han bir komplo düzenlemek istemiş ve bu teşebbüsünü Nogay'ın fark etmesi sonucu hayatıyla ödemişti. Nogay, Tula-Buka Han ile birlikte hareket eden hanzade Alguy, Tuğrulca, Malagan, Kadan ve Kutugan'ı da yakalayıp Tokta'ya teslim etmiş ve ona " Bu adam babanın hanlığını ele geçirip seni ondan mahrum etti. Bu oğlanlar da seni tutup öldürmek hususunda onunla anlaştılar. İşte ben sana hepsini teslim ediyorum, dilediğin gibi öldür" dedi (Tiesenhausen:267-268). Bunun üzerine başları örtüldü ve omurgaları kırılarak katledildiler (Kafalı 1976: 65). Tokta Han'ın saltanatında da etkili olmaya devam eden Nogay kendisine karşı cephe alan beyleri de Tokta Han vasıtasıyla katletirdi. Hanların tahta çıkışında birinci derecede belirleyici olan ve gücünün zirvesinde olan Nogay, hanlık otoritesini de dikkate almıyor ve han'ın yanından kaçan emirleri himaye ediyordu. Bu son hadise Tokta Han ile No-

gay'ın arasını açmış, nihayet 1298-99da Özü ırmağı boyunda Emîr Nogay, Tokta Han ile savaşmış ve onu yenmişti. Ertesi yıl Nogay'ın ve oğullarının baskılarından bıkan emirler Tokta Han'ın yanında yer almışlar, 699'da (1299-1300) Nogay yenilmiş ve Tokta Han'ın ordusunda bulunan bir Rus asker tarafından öldürülmüştür (Kafalı 1976: 68-69). Tokta Han muhtemelen yaşadıklarının da etkisiyle kendi oğlu İlbasar'ı rakipsiz veliahd yapabilmek için han olabilecek kim varsa hepsini atalığı Uygur ilinden Bacırtık-Boga'nın telkiniyle öldürtmüştü. Fakat oğlu İlbasar da kendisinden önce ölünce han sülalesinin sona erme tehlikesi ortaya çıkı. Ötemiş Hacı'ya göre Tokta Han, oğlu İlbasar'ın vefatından sonra büyük üzüntüye düşmüş, bu esnada öldürttüğü kardeşi Tuğrulca'nın bir oğlunun kendisinden saklandığını, hayatta olduğunu öğrenmiş, bu çocuğu getirmeleri için Kıyat Astay ve Secut Atalay beyleri görevlendirmişti. Bu beyler söz konusu çocuğu (Özbek)'i alıp döndüklerinde Tokta Han'ın vefat ettiğini ve onun atalığı Uygur Bacırtık Buga'nın ilinin kalabalık oluşuna güvenerek kendini han ilan ettiğini ve Tokta Han'ın eşi olan Gelin Beyalun'u da nikahladığını öğrendiler. Özbek'i getiren beyler Bacırtık Buga'yı hile ile öldürüp Özbek'i Han ilan etmişlerdi (Kafalı 1976: 72). Cengiz neslinden olmayan birinin kendini han ilan etmeye cesaret etmesi her halde bu devletin tarihinde ilk kez oluyordu. Saltanat işlerinde beylerin etkisi ile ilgili olarak herhalde Tümen beyi Tulubay'ı da anmak gerekir. Canı Bek Han (1340-1357) Azerbaycan seferinden dönerken rahatsızlanmış, Saray'a geldiklerinde ise hastalığı artınca emirlerinden Kanglı Tulubay, Tebriz'de bulunan Berdi-Bek'e haber gönderip babasının ölmek üzere olduğunu, biran önce gelip tahta çıkmasını bildirdi. Berdi Bek babasının izni ve haberi olmaksızın, babasının bulunduğu yere gelmiş ve Berdi Bek ile anlaşılan Emir Tulubay'ın adamları Canı-Bek Han'ın otağına giderek onu öldürmüşlerdi. Berdi Bek, Tulubay tarafından tahta oturtulmuş ve karargâhta hazır bulunan beyler derhal getirtilerek sadâkat yemini ettirilmiş, etmeyenler veya gecikenler öldürülmüştü. Emîr Kanglı Tulubay'ın telkinleriyle Berdi Bek kardeşlerini katletmeye başladı ve sadece kendi oğlunu hayatta bıraktı. Ancak o da vefat edince kendini içkiye verdi ve üç yıllık saltanattan (1357-1360) sonra öldü. Berdi Bek Han ile beraber Altın Orda'da Bulkak (karışıklık) devri başlayacaktır. Daha Berdi Bek hayatta iken aynı anda sekiz kişinin hanlık ilan edip para darp ettirdiklerini görü-

yoruz. Bu karmaşadan Ulus'un ileri gelen emirleri de etkilendi. İtil boyunca bulunan Kıyat emirlerinden Mamay kendine bağlı olan Sağ Kol illerini alarak Kırım'ın ilerisinde Özü Irmağına katılan Erel, Şamar ve Yılkı sularından Turla ırmağına kadar uzanan yerlere göçürmüştü (Kafalı 1976: 86). Bu fetret döneminde Mamay'ı Altın Orda'nın baü kesiminde etkili bir emir olarak görmekteyiz. Kildi Bek, Abdullah Han ve Muhammed Bölek Han, Mamay'ın desteği ile han ilan edilmişlerdi⁴³. Altın Orda'da büyük nüfuz sahibi olan Mamay Mirza, Moskova'ya gönderdiği bazı taleplerine red cevabı ile karşılaşınca Moskova knezini itaat altına almak gerektiğini düşündü. Litvanya beyi ile de anlaşarak Moskova'ya karşı hareket etme üzere Don nehrine yakın bir yerde buluşmayı kararlaştırdılar. Mamay'ın hareketinden haberdar olan Moskova Knezi Dimitri İvanoviç, savaş için 150 bin kişilik bir ordu topladı. Moskova yakınında kurulan Troitsk-Sergeevsk manastırının baş rahibi Sergius bu seferi manevi olarak desteklemiş ve knez Dimitri'yi takdis ederek çok kan dökülmesi pahasına zaferi ona müjdelemişti. Dimitri ordusuyla Oka nehrini geçip Don'un başlarına yaklaştı. Mamay Mirza da aynı bölgeye yöneldi. Litvanya beyi Yagayla'nın ordusu ile gelmesini bekliyordu ancak Yagayla sözünde durmadı. 8 Eylül 1380 tarihinde Kulikovo ovasında Ruslar'la savaşan Mamay Mirza yenildi. Bu galibiyetleri Ruslar'ın moralini fevkalade yükseltti. Dimitri İvanoviç'e Donskoy (Don muzaffer) adı verildi⁴⁴. Yenilen Altın Orda Han'ı yada hanlığın tamamını temsil eden bir bey değildi. Ancak yine de bu tarihe kadar Altın Orda karşısında hiçbir başarı elde edememişken şimdi, kendileri de fevkalade kayıplar vermek bahasına, Altın Orda'ya ait bir ordunun yenilebileceği ilk kez gördüler. Kısaca anlattığımız bu olayların hepsi Timur'un Deşt-i Kıpçak'a yönelmesinden çok önce meydana gelmişti. 1360'tan 1380 yılına kadar yani Toktamış'ın Altın Orda'ya gelişine kadar burada birbiriyle savaşan 25'ten çok han görüyoruz. Bu hanlar ve han adayları, hakim oldukları alanlar Cuci Ulusu'nun ufak bir kısmını teşkil etmesine rağmen, kendi adlarıyla para bastırıyorlardı. Altın Orda'nın doğu kısmında otoritesini sağlayan Urus Han, hanlığın batı kısmına da hakim olmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştı. Timur'un seferlerinden sonra Altın Orda'da Ediğe'nin zuhuru ve hanlar üzerindeki nüfuzu yukarıda örneklerini verdiğimiz emirlerin varlığından farklı bir durum yani yeni bir durum değildi.

Sonuç

Altın Orda'nın yıkılışındaki temel nedenin Timur'un seferleri değil hanlığın kendi iç yapısının olduğunu düşünmek mümkündür. Timur'un seferleri şüphesiz ağır kayıplara yol açmış. Ancak Emir Edige'nin iki yüz bin atlıdan oluşan ordu toplayabildiğine bakılırsa bu tahribat bir noktaya kadar telafi edilmişti. Ancak Altın Orda'da beyler güçlü han istemiyorlardı. Kendi kontrolleri altında olan Cengiz evladını "han kütermek" (han yapmak)suretiyle kendileri gücü ellerinde tutuyorlardı (Akbıyık 2002:290-291). Altın Orda için Rus knezlikleri birinci derecede kendilerini korumaları gereken bir rakip yada düşman değillerdi. Bu durum ancak daha geç tarihlerde söz konusu olacaktır. Öte yandan Timur'un darbesine maruz kalan Osmanlı toplumu için hudutlarda yapılan gaza önemli bir konu idi zira gelişme ve genişlemede birinci derecede önemli bölge idi. Sistemdeki bir zayıflık bu önemli faaliyeti atıl bırakıyor ve toplumu bütünüyle etkileyen sonuçlar doğuruyordu. Devletin her kesimi (hanedan, aydınlar, ordu) güçlü ve istikrarlı bir devletin gereğine inanıyordu. Bu ihtiyaç nedeniyle Osmanlı'da merkezi devlet mantığı gelişmiş ve uygulanmıştı. Ancak Altın Orda'da böyle bir ihtiyaç yoktu. Cengiz Han'ın onlu sistemi kullanarak nispeten kırdığı kabile asabiyeti zaman içinde tekrar ortaya çıkı ve boylar sahip oldukları gücü kaybetmek istemediler (İ. Togan 1999:72; 1998:93-102). Sonuç olarak boy beyleri birbirleri ve hanlar ile mücadele ederken, Rus prensliklerinin merkeziyetçi bir devlet halinde gelişmesi, Altın Orda'nın kaderinin belirlenmesinde Timur'un seferlerinden daha etkili olmuştur.

Açıklamaları

- 1 Taraflar arasındaki mücadele için bk. Şamî, a.g. e., 24-70.
- 2 Yezdî;135 a. Şamî; 67. Emirlerin isimleri Sami'de Yezdî'ye göre eksiktir.
- 3 Yezdî;138b,;Şamî71.
- 4 Yezdî, 139 a. Kaynakta Sulduz kızı anlamına bt (binti) ve Yasavuri kızı ifade-siyle adları belirtilen hanımlar her halde kabile liderlerinin kızı olsa gerek. Zira Sulduz ve Yasavuri bu dönemin önemli boylarının adıdır ve şahıs adı değildir.

- 5 Yezdî 149a; Şamî775 yılını veriyor, s.81.
- 6 Yezdî, 151a; Şamî: 83-84. Yezdî 776 gurre-i şaban, Şamî ise Tavşan yılı 777 Şaban başı tarihini veriyor.
- 7 Şamî'ye göre Toktamış'la yan yana üzengi üzengiye Semerkand'a gelmişlerdi s.89.
- 8 Yezdî, 159b; Şamî :90; Kafalı 1976:98.
- 9 Yezdî, 160a. Burada Toktamış'ın tahta çıkış tarihi olarak 778 (1376-1377) tarihi verilmektedir. Şamî ise 780 1378 tarihini vermektedir s.93.
- 10 Bu Kıy at kabilesi Altın Orda hanlığının en kuvvetli kabilelerinden idi ve Saray ili ve çevresinin korunması bunlara ait idi. Mamay bunların lideri idi.
- 11 Kafalı, s. 103.
- 12 Bunlar hakkında bk. M.Halil Yınanç, Celayir İA,III.
- 13 Seldi 2002: 97.
- 14 Bu bölgenin Ortaçağda özellikle Hazar Kağanlığı dönemindeki Ticaret durumu için bk, Golden 1980 :107-109.; Altın Orda Hanlığında bu transit ticaret için bk. Halperün 1985: 28.
- 15 Bu mücadele için bk. Yıldız 1980: 25-32; Uydu 2002; 445-463.
- 16 Bu konu için bk.İnalçık 1944, 185-229.
17. Kurat 1992; özellikle Kazan Hanlığı bahsi ve eserin değişik yerleri.
- 18 Yezdî, 183a.
- 19 Bu seferler için bk. Yezdî, 200b.; Şamî, s. 142.
- 20 Yezdî 792 diyor (208a) ancak Şamî 793 yılını vermektedir. Yezdî eserini Sami'den sonra yazmakla beraber daha ayrıntılı bilgi vermektedir. Dolayısıyla onun verdiği tarihi kabul ediyoruz.
- 21 Toktamış'a karşı Timur'un yanında yer alan Könçe Oğlan daha sonra Timur'un yanından ayrılacak ve II. karşılaşmada Toktamış'ın ordusunda Timur'a karşı savaşacaktır (Kafalı, Altın Orda 112; Gumiliev, 595). Timur Kutluk, Timur'un II. seferinden sonra Altın Orda Han'ı oldu. Ebülgazi'nin verdiği bilgiye göre babası Timur Bek oğlan, annesi ise Ak Mangıtlardan Kutluk Kaba Tikan'ın kızı idi. Ediğe Mangıt da aynı şahsın oğludur, dolayısı ile Timur Kutluk Oğlan (daha sonra Han) Ediğe'nin kızkardeşinin oğludur. Timur Kutluk'un gönlünde padişahlık isteği olduğundan Toktamış onu tutup öldür-

- mek istemiş Timur Kutluk da ondan kaçıp Emir Timur'a sığınmıştı (Ebülga-zi,1994: 162).
- 22 Sami'de bu hediyeleri Timur vermiş gibi çevrilmiş (s. 143) Yezdî ise yer öpme merasiminden sonra elçinin bunları sunduğunu belirtir. Karşılaştır 209a.
- 23 Altın Orda hanedanının bayrı il ,yani mevrus toplulukları vardı. Toktamış'ın bayrı ili olarak Şirin, Barın, Argun, Kıpçak boyları belirtilir (Ötemişhacı 1992 :55b). Herhalde Yezdî de buna işaret ediyor (Yezdî 209b).
- 24 Burada sözü geçen Ali Bek daha önce de Toktamış'ın önde gelen emirlerinden olduğunu belirttiğimiz Ali Bek Kongrattır. Kendisi Altın Orda'nın en güçlü emirlerinden biri ve Toktamış'ın uluğ bey'i idi. Bk. Kafalı 1988: 417.
- 25 Yezdî'de böyle, Şamî'de ise Sarığ Uzun s. 143.
- 26 Karşılaştırmamız : Yezdî :210 a; Şamîde tıancok s. 144.
- 27 Yezdî :210a; Şamîde Anakırkoyun s. 144.
- 28 Terim için bk. Doerfer 1963: I;502-505.
- 29 Yezdî: 217a-218b; Kafalı :110.
- 30 Savaş'ın tasviri, için bk. Yezdî .218b-219a; Toktamış'ın yenilmesi ve kaçması: 220a.
- 31 Altın Ordada 1395-1401 arasında faaliyet gösteren bu han'ın Uygur harfli 1398 de Dinyeper nehrinin sağ tarafında iken verdiği bir yarlığı için bk. Gri-goev 1987: 85-105.
- 32 Yezdî,:221a-221b; Şamî : 152-153. Şamî bu şahısların gelişini zaferden sonra yapılan bir katılma gibi göstermiş ancak Yezdî'de daha seferin başında bunların Timur'un ordusunda öncü birlikte buldukları belirtilmiştir.
- 33 Bu destan için bk.Sulti:1998.
- 34 Timur'a karşı Ön Asya devletleri arasında yapılmaya çalışılan ittifak çabaları için bk Yücel 1989: 14-20.
- 35 Mahmudabad, Gazan Han tarafından Hazar Denizi yakınlarında Gavbari ovasında kurulan bir yerdir (Strange:176).
- 36 Kaynağımız Şemseddin Almalıkî için çok akıllı ve bilge bir kişi olduğunu, becerikli, her merteye ve makam'a karşı nasıl hareket edileceğini bilen, hitabeti kuvvetli,yol yordam bilen bir şahsiyet olarak tarif etmektedir bk. 272a.

- 37 Yezdi: 277 a. Timur anlaşılan İran ve Maverâünnehırde olası bir isyan yada karışıklıktan endişe ediyordu. Bu mirza ve emirleri buralara gönderdi. Nitekim bunlar Derbend'i geçip Erdebil'e ulaştıklarında Kara Yusuf Türkmeni'in kalabalık bir grup Türkmenle, Hoy'a göneldiğini öğrendiler. Gıyaseddin Tarhan ile Emîr Şemseddin Semerkand'a gittiler. Emîrzade Pir Muhammed, Tebriz'e gitti ve burada bulunan Miranşah'a bağlı emirler ve bölgenin askerini toplayıp Kara Yusuf üzerine yürüdü. Kara Yusuf'u kaçmaya mecbur etti ve onu bir süre takip ettikten sonra önce Tebriz'e arkasından Sultaniye'ye gitti. Burada Hanzade ona toy verdi ve Hil'at giydirdi. Emîrzade Pir Muhammed buradan Şiraz'a geçti.
- 38 Bu bey'e bağlı olarak Rumeliye göçen gruplar daha sonrada bu beyin adı ile anılmışlar ve Osmanlı Tahrir belgelerinde bu adla kaydedilmişlerdi. Bunlar 16.yy. ortalarına kadar Aktav tatarları olarak anıldılar.bk. Gökbilgin: 86.
- 39 Yezdi: 278a.; Togan 1958: 1362.
- 40 Ötemiş Hacı ve Kırımî elhac Abdülgaıffar'in nakline göre ise, Toktamış Han Edigü ve adamları tarafından takip edilirken, Karaton Irmağı boyunda atıyla birlikte uçuruma yuvarlanarak ölmüştü. Toktamış, hayatının sonuna doğru sadık adamlarından Kara Hacı'yi Timur'a elçi olarak gönderdi. Bu elçi 'nin verdiği bilgiye göre Toktamış'in yakınlarının hepsi onu terk etmişti. Timur elçiye teselli edici ve vaatkâr sözler söylemişti. Timur bu sırada Çin'e sefer yapmak üzere Otrar'da bulunuyordu. Nitekim Timur bu seferin başlangıcında burda ölmüştü. Kafalı 1988:419.
- 41 Emîr Süleyman'ın yaptığı bu anlaşma için bk. Dennis 1971-1978:153-166.
- 42 Ankara savaşı ve savaştan sonraki durum için bk. Alan 1992.
- 43 Bu fetret dönemi ve bu dönemde adı geçen hanlar hk. Bak Kafalı 1976: 89-99.
- 44 Mamay ve faaliyetleri için bk. Yakubovsky, 116-130; Kurat 1987: 95-96.

Kaynaklar

- AKA, İsmail, (1994), *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara.
- AKBIYIK ALAN, Hayrunnisa (2002), "Cengiz Han Sonrası Asya'sında Politik Geleneğe Dair", *Türkler* (8), Ankara.
- ALAN, Hayrunnisa (1996), *Osmanlı-Timurlu Münasebetleri*, MSÜ. Sosyal Bilimler Enst. Yüksek Lisans Tezi.
- ARKADİJ, P. Grigoev (1987), *"Grants of Privileges in the Edicts of Toqtamis and Timur Qutluğ"*, Between the Danube and The Caucasus, ed. Gyorgy Kara, Budapeşt
- BAYSUN, Cavid, "Azak", *İA*, II
- DENNİS, G. T.(1971- 1978), *"1403 Tarihli Bizans-Türk Antlaşması"*, (Çev. M. Delilbaşı), *DTCFD*, XXIX (1-4), Ankara.
- DOERFER, G (1963-1975), *Türkisch und Mongolische Elemente im Neupersische*, Weisbaden.
- GOLDEN, Peter B (1980), *Khazar Studies*, I, Budapeşt.
- GÖKBİLGİN, Tayyib (1957), *Rumeli de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan*, İstanbul.
- GUMİLOV (2001), *Drevneya Russ i Velikaya Step*, (*Eski Rusya ve Büyük Bozkır*), Petersburg.
- HALPERLİN, J.Charles (1985),*Russia and The Golden Horde*, London.
Histoire des Moğol et des Tatares par Aboul Ghazi Behadour Khan (1871), Le Baron Desmuisons, St. Petersburg, ed. Faut Sezgin (1994), *İslamic Geography* 225, Frankfurt.
- İBN-İ ARABŞAH (1288) *Tarih-i Timurlenk Terceme-i Acaibü'l-makdur*, (Çev. Nazmizade Murtaza), İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1944), "Yeni vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi" *Bellekten*, VIII/30, 185-229.
- KAFALI, Mustafa (1976), *Altın Orda Hanlığı*, İstanbul.

- KAFALI, Mustafa (1988), "*Toktamış*", İA, 12/1, s 418.
- KIRIMI, Abdülgaffar (1343), *Umdetü't-tevarih, TEEM, istzab\ıL*
- KURAT, Akdes Nimet (1987), *Rusya Tarihi*, Ankara.
- KURAT, Akdes N. (1992), *IV-XVIII,yy,da Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara.
- Medieval Russia A source Book 900-1700*, (ed. Basil Dmytryshyn) 1973, USA.
- NİZAMÜDDİN ŞAMÎ (1987), *Zafernâme*, (Çev. N. Lugal), Ankara.
- ÖTEMİŞHACI, Muhammed Dosti (1992), *Cengizname*, (nşr.V.P. Yudin) Almaatı.
- ÖZ YETKİN, A.Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara.
- RİASANOVSKY, Nicholas (1993), *A History of Russia*, Newyork-Oxford.
- STRANGE, Guy Le (1993), *The Lands of Eastern Caliphate*, (ed. Fuat Sezgin) Frankfurth..
- SULTİ, Rüstem (1998), *Edigey*, Ankara.
- SELDİ, N. M (2002)., *Bulgaro-Tatar skiye Moneti XIII-XV Vekov (XIII-XV. Yüzyıla Ait Bulgar-Tatar Paraları)*, Kazan .
- ŞERAFEDDİN ALİ YEZDİ (1972), *Zafernâme*, (nşr: A. Urunbayev) Taşkent.
- TEKİNDAĞ, Şehabeddin (1961), *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, İstanbul.
- TİESENHAUSEN, W (tarihsiz), *Alınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* (Çev. İ. H. İzmirli) İstanbul.
- TOGAN, İsenbike (1999), "*Türklerde Devlet Oluşum Modelleri:Osmanlılarda ve Timurlularda*", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir.

- TOGAN, İsenbike (1998), "Onikinci Yüzyılda Hakimiyet Mücadelesi: Çin, Orta Asya ve Yakın Doğu'da", *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara.
- TOGAN Zeki V (1958)., 'Timur's Campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus", *Annals of the Ukrainian Academy of Sciences in The USA*, IV, Newyork.
- TOGAN Zeki V (1965), *XV. Yüzyıl Başı Umumi Türk Tarihi Ders Notları*, Teksir.
- UYDU Mualla (2002), "*Hazar Hakanlığı*", *Türkler,II*, Ankara .
- UYUMAZ Emine (2003), *Sultan I. Alaadin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi (1220-1237)*, Ankara.
- ÜREKLİ, Muzaffer (1989), *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Hımayesinde Yükselişi, (1441-1569)*, Ankara.
- VERNADSKY, Georgie Vladimiriaviç (2001), *Mongoli i Russ (Moğollar ve Rusya)*, Moskova.
- YAKUBOVSY, A, Yu (1992), *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. H. Eren), Ankara.
- YEGOROF, V.L. (1990), *Zılotaya Orda*, Moskova.
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1980), *Türkler ve İslamiyet*, İstanbul.
- YINANÇ M. Halil (1979 A), "*Bayezid I*", *İ.A, II*, İstanbul
- YINANÇ M. Halil (1979 B), "*Celayir*", *İA,III*, İstanbul.
- YÜCEL, Yaşar (1989), *Timur'un Orta Doğu- Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Ankara.

Timur's Campaigns Against Tokhtamysh and the Fail of the Golden Horde

Yrd. Doç.Dr. Hayrunnisa ALAN AKBIYIK*

Abstract: During this study, three points will be examined. At first, Timur's campaigns against Toktamış will be analyzed. Secondly, a comparison will be made between the circumstances of the Golden Horde after Tamerlane's campaigns and the circumstances of the Ottoman Empire after the Ankara War. Finally, the concept of sovereignty in Golden Horde will be dealt with and after dealing with conditions of khans and emirs, the causes of Golden Horde's fail down will be evaluated.

Key words: Tamerlane, Tokhtamysh, Golden Horde, Desht-i Kipchak, Khan, Tribe,

* *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Gölköy Bolu,*

hayrun2001@yahoo.com

Походы Тимура Против Токтамышша и Вопрос о Распаде Золотой Орды

Хайрунниса Алан АКБ-Й-К, к. н., доцент*

Резюме: В этой статье сначала будут рассмотрены походы Тимура против Токтамышша. Затем мы сравним положение Золотой Орды после этих походов с положением Османской Империи вслед за Анкаринской битвой. Рассмотрим на сколько реально широко распространенное мнение о том, что ханство Золотой орды было свергнуто Тимуром. В результате постараемся сделать выводы о распаде Золотой Орды, затрагивая понятие власти в Золотоординском государстве и положение ханов и эмиров.

Ключевые Слова: Тимур, Токтамышш, Золотая Орда, Кыпчакская Степь, Хая, Племя.

* Университет им. Абант Иззет Байсала, Педагогический Факультет, Гельмй-БОЛУ хайрун2001@yahoo.com